

ÉSZAK, DÉL, HARMADIK OLASZORSZÁG ÉS TÁRSAIK – MAKROREGIONÁLIS TAGOZÓDÁS OLASZORSZÁGBAN

SZABÓ PÁL

Kulcsszavak: Olaszország; Régiók; Területi egyenlőtlenségek; Dualizmus

Bevezető

„Az Appennini-félsziget országa, Olaszország (301 ezer km²) a regionális társadalomföldrajz klasszikus példája, ha egy országon belüli markáns térbeli fejlettségi ellentétet kell szemléltetni. *Észak-Olaszország* világviszonylatban kiemelkedő iparával és magas színvonalú mezőgazdaságával bátran kiállja az összehasonlítást Nyugat-Európa bármely fejlett térségével, míg *Dél-Olaszország* lassan felzárkózó gazdaságával, helyenként évszázados terheket hordozó társadalmi szerkezetével az elmaradottabb mediterrán országokhoz hasonlatos” (Sárfalvi B. – Szabó P. 2000, p. 346.).

Ezek a mondatok az „Európa regionális földrajza” című egyetemi tankönyv Olaszország fejezetének kezdő, de kissé nagyvonalú sorai (ezt az állítást azért merjük megkockáztatni, mivel e tanulmány írója társszerzője a fejezetnek). Arra – az átlagember földrajzi ismerete szerinti – közhelyre utal, hogy Itália két részre tagolható: Északra és Déltre. Ezt igazolja, ha az ország jellemzőit a „mi jut róla eszedbe?” kvalitatív módszerrel próbáljuk felmérni. Az eredménylistán a művészetek, a futball, az olasz ételek, a városnevek között gyakran felfedezhetjük – általában különösebb tartalom nélkül – az Észak-Dél ellentét fogalmát is, ezt az ideje múlt (?) dualizmust-dualitást (?), társadalmi-gazdasági megosztottságot (?), makroregionális (?), térbeli (?) tagozódást (?). Ebben a tanulmányban e kérdésekre keressük a válaszokat, előbb fogalmi-szóhasználati oldalról, utóbb módszertani eszközök segítségével, azaz megvizsgáljuk Itália nagytérségi tagolódását és a hozzá kapcsolódó attitűdöket.

Régiók Olaszországban

Az országban több területi közigazgatási szint van (*1. táblázat*), vizsgálódásunk szintje ezek közül Olaszország „regionális” horizontja, mely az Európai Unió területi statisztikai nomenklatúrájában a NUTS 2 szintnek felel meg. Első lépésben érdemes megnézni, hogy vizsgálatunk terepe hol áll a területi szintek nemzetközi közigazgatási skáláján, mely skála egyik végpontja a „papíron élő” ún. tervezési-statisztikai régió, másik az „ország az országban” egység.

1. táblázat: Olaszország területi közigazgatási tagolódása

NUTS szint	NUTS 1	NUTS 2	NUTS 3	NUTS 4	NUTS 5
Közigazgatási egységek neve	gruppe di regioni	regione	provincia	–	comune
Közigazgatási egységek száma	11	20	103	–	8100

A regionális szint nem egy hosszú múltra visszatekintő területi szint. Az 1947-ben elfogadott alkotmány 114-133. cikkei tartalmazzák a közigazgatás helyi-területi rendszerének szabályozását, amelyben egy új területi-közigazgatási szintet is definiáltak, a régiókat. Az alkotmány különbséget tesz rendes és különleges státuszú régió között. Ez utóbbiak, az ún. autonóm régiók Trentino-Alto Adige, Valle d’Aosta, Szicília és Szardínia. Friuli-Venezia Giulia is megkapta ezt a státuszt, de csak 1964-ben (*Horváth Gy. 1993*). E régiók határmenti közigazgatási egységek, amelyekben etnikai problémák, gyenge elszakadási törekvések jelentkeztek, ezeket ajánlatos volt a nagyobb fokú autonómia engedélyezésével mérsékelni (*Dente, B. 1993*) (több ország regionális vizsgálatánál figyelembe kell venni a különböző társadalmi-gazdasági jelenségek egyenlőtlenségeinek magyarázó tényezői között a régiók etnikai összetételét is, de ettől Olaszországnál eltekinthetünk).

A paragrafusok a régiókat kezdetben korlátozott közigazgatási jogosítványokkal ruházták fel, ráadásul az alkotmány regionális közigazgatással foglalkozó cikkei politikai okok miatt sokáig nem is léptek hatályba. Előrelépést jelentett, hogy 1968-ban az államapparátus átszervezésekor elfogadták a regionális választásokról szóló törvényt. Az 1969 évi regionális választások után 1970-ben működésbe lépett regionális tanácsoknak azonban küzdeniük kellett a jogosítványaikért. Az 1975-ben elfogadott 382. számú törvény

zárta le a régiók jogállásáról folytatott vitát és a régiót politikai-döntési központnak ismerte el, azonban továbbra is erős az államapparátustól és a költségvetéstől való függés, emiatt a regionális autonómista mozgalmak a régiók jogkörének bővítéséért küzdenek (*Horváth Gy. 1998*). Olaszországban a hatalom decentralizálása csak részleges, a regionális szint még nem kapott teljes körű közigazgatási jogosítványt, szemben például a német tartományokkal.

Az ilyen jellegű, közigazgatási tartalmú információk abból a szempontból érdekesek, hogy a vizsgálatok során feltárt regionális egyenlőtlenségek mennyire okoznak társadalmi, politikai feszültségeket a térségek lakói (illetve képviselői) között. Ha csak tervezési-statisztikai régiókról van szó, akkor az államapparátus nyer információt a vizsgálatokból, ha viszont szerves, „élő” régiókról van szó, akkor például a fejlettség (értéktermelés, jövedelem stb.) jelentős egyenlőtlenségei térségek egymásnak feszülését eredményezheti (pl. az elmaradottabb térségek támogatásokra ácsingóznak, illetve a gazdagabb térségek lakói nem nézik jó szemmel, hogy tőlük elvonják a pénzeket és a „szegény rokonoknak” adják), ami akár politikai csatározásokkal, rosszabb esetben elszakadási törekvésekkel is párosulhat. Olaszország erre szép példa, hiszen az ország északi, fejlettebb felében létrejött Északi Liga a déli, elmaradott részekről történő elszakadást tűzte ki célul (Padánia mozgalom) (*Pap N. 1997*).

Ebben a közelítésben azt is ki kell emelnünk, hogy a régiók, szemben a megyékkel (és persze a településekkel) törvényhozói hatalommal rendelkeznek. Azonban, a szabadság korlátozott: előírás, hogy a régióban hozott törvényeket a központi kormánynak láttamoznia kell. Ez – az alkotmányos cikkben foglalt feltétel – fontos fegyver a központi hatalom kezében a regionális reformok korlátozására (*Horváth Gy. 1993*).

Itáliában jelenleg 20 egységből áll a regionális szint (ld. 5. ábra). A területi beosztásban a kezdetektől egy jelentősebb változás volt: 1959-ben Molise kivált Abruzzo régióból¹. Az egységyszám (20) óvatosságra int bennünket, mivel több kvantitatív módszernél a területegységek száma korlátozza az eljárás alkalmazását, illetve fenntartásokra kötelez az eredmények elemzésénél, vagy akár – kecsgetető mivolta ellenére – a módszer alkalmazásának elvetését vonja maga után.

¹ Az ilyen jellegű területi változások: szétválás, egybeolvadás illetve területi átszervezés, azaz új határvonalak húzása megnehezíti a regionális vizsgálatokat, mivel a valós területi szintekre történnek a mindenkori adatgyűjtések, emiatt dinamikus vizsgálatoknál vagy a múltban kell a jelent, vagy a jelenben kell a múltbeli területi beosztást rekonstruálni a kisebb területi egységek aggregálásával.

Lényeges azt is megvizsgálunk, hogy az ország horizontális térfelosztása mennyire „szabályos”, azaz mekkorák a régiók közötti differenciák terület és népesség tekintetében, valamint számos egyedi, a térfelosztáshoz, illetve az országhoz kötődő tényre is ki kell térnünk.

2. táblázat: Olaszország régióinak főbb jellemzői

	Terület (km ²)	Népesség, 2002 (ezer fő)	GDP/fő, 1998 (%)
Piemonte	25 399	4 269,3	115,9
Valle d’Aosta	3 264	123,2	128,4
Liguria	5 420	1 603,1	104,9
Lombardia	23 872	9 053,3	133,2
Trentino-Alto Adige	13 607	951,6	134,6
Veneto	18 364	4 526,0	117,6
Friuli-Venezia Giulia	7 844	1 167,3	112,3
Emilia-Romagna	22 123	3 959,8	128,1
Toscana	22 993	3 504,8	109,2
Umbria	8 456	844,9	96,4
Marche	9 694	1 463,3	99,4
Lazio	17 227	5 314,6	112,1
Abruzzo	10 795	1 298,4	82,6
Molise	4 438	329,1	77,7
Campania	13 595	5 938,3	63,3
Puglia	19 362	4 170,2	64,4
Basilicata	9 992	607,6	71,2
Calabria	15 080	2 072,4	60,0
Szicília	25 708	5 216,4	64,5
Szardínia	24 090	1 669,0	75,5
Olaszország	301 323	58 082,5	100,0

Olaszországban egy átlagos régió területe kb. 15 000 km² (azaz az ország területének 1/20-a), népessége kb. 2 879 000 fő (azaz az ország népességének 1/20-a)². Az átlagértékhez legközelebb álló régiók: terület – Calabria, népesség – Toscana (2. táblázat). A végletet a terület-adatok esetén Szicília (maximum) és Valle d’Aosta (minimum), a népesség esetén Lombardia (maximum) és Valle d’Aosta (minimum) jelenti. Valle d’Aosta lóg ki leginkább a régiók közül mindkét szempontból. (A kiugró térség – illetve gyakran térségek – meghatározása egyrészt érdekes adalék lehet földrajzi szempontból, másrészt viszont figyelni kell rájuk az egyenlőtlenségi vizsgálatok eredményeinek helyes értelmezésénél.)

Ismert, hogy a számtani átlag (regionális vizsgálatoknál mint kiemelt középérték, esetleg súlyozott formájában) sok információt eltakar, tehát itt nem állhatunk meg. Az egységek átlagérték körüli szóródása lényeges pluszinformációkat adhat, esetünkben a horizontális térfelosztás mikéntjéről. Olaszországban a régiók területének relatív szórása 48%, a népességé 79%. Az értékek láttán megállapíthatjuk, hogy a népességnagyság szempontjából nem ideális a térfelosztás, a terület esetén sem az, de inkább elfogadható (az ideális az azonos területű és lakosságszámú térségek lennének – relatív szórás=0%). Amint az előző bekezdésben szereplő két különböző terület (Calabria, Toscana) példája is mutatja vagy a terület vagy a népesség szempontjából várhatnánk közelítőleg ideális felosztást, de általában egyik sem valósul meg, aminek történelmi, földrajzi, politikai okai vannak. Ritka eset, akkor is csak a területadatok esetében, hogy kicsi a differencia (alacsony a relatív szórás). A területi felosztás ezen hátránya mellett azonban előnyként kell kiemelni Olaszországnál, hogy sem a főváros, sem más nagyvárosok nem jelentenek külön területi egységet, hanem széles holdudvarukkal jelennek meg ezen a területi szinten³. A területi tagolódás ezen információinak ismerete a regionális egyenlőtlenségi vizsgálatokban nélkülözhetetlen az eredmények helyes interpretálásakor.

Figyelembe kell venni, hogy Itáliához két nagy sziget is tartozik (számtalan további kis sziget is az ország része, de ezek méretükből, így súlyukból eredően „elhanyagolhatók” a

² Ezeknek az adatoknak az információtartalma ilyen formában csak érdekesség, igazából akkor értelmezhető, ha ott szerepel egy viszonyítási alap: például Magyarországon egy átlagos NUTS 2 szintű régió területe és népessége is kisebb ennél, vagy például egy nagyobb területi egységben van elhelyezve az ország: az EU-ban egy átlagos NUTS 2 szintű régió területe ennél nagyobb, de népessége kisebb.

³ Más országoknál, például Csehország, Belgium, Nagy-Britannia stb. esetében a főváros külön egységet képvisel regionális (Európában a NUTS 2) szinten: Prága, Brüsszel, Belső-London. A főváros, nagyváros számos mutatóban (pl. népsűrűség, szolgáltatásban dolgozók aránya stb.) kiemelkedő értéket produkál a „valós” régiókkal összehasonlítva, emiatt egyes regionális vizsgálatoknál „külön kell őket kezelni”.

makroszintű vizsgálatoknál). A két sziget közül Szicília – közelségéből eredően – majdhogynem a félsziget része, és ez főleg így lesz, ha megépül a régóta tervezgetett híd a Messinai-szorosban, mely az anyaországhoz „csatolná” a térséget. Szardínia azonban mint különálló egység szerepel. A szigetek egyrészt zártságukból eredően gyakran külön utakon járnak, eltérő fejlődési pályákat írnak le, mint az anyaország térségei, másrészt a szárazföldi szomszédság hiányának ténye bizonyos vizsgálatoknál problémát okoz (pl. területi autokorreláció). Öröm az ürömben, hogy nem egy távoli szigetről van szó, mint például Portugália vagy Spanyolország esetében, hanem Itália szomszédságában, így az ország társadalmi-gazdasági hatókörében fekszik Szardínia.

A regionális vizsgálat korrektsége megköveteli, hogy ne feledkezzünk meg a két miniállamról, Vatikánról és San Marinóról sem, melyek Olaszország testében zárványokként élnek. A vizsgálat makroszintje miatt azonban – a piciny szigetekhez hasonlóan – ezeknek sincs számottevő jelentőségük.

Néhány szóban ki kell arra is térnünk, hogy Olaszország nem könnyű alanya a regionális egyenlőtlenségi vizsgálatoknak. A területi egyenlőtlenségek feltárásakor ideális a „kerek”, azaz széltében-hosszában közel azonos méretű ország, ami itt nem mondható el. Észak-déli, pontosabban (!) ÉNy-DK-i kiterjedése (hossza) többszöröse a nyugat-keletinek, pontosabban az ÉK-DNy-inak (szélesség) (ez utóbbi paraméter legnagyobb Észak-Olaszországnál). Az ilyen, sőt a még ennél is hosszabban elnyúló országoknál (például Chile, Norvégia) a regionális egyenlőtlenségek földrajzi irány szerinti tagolódása gyakran leszűkül a kiterjedés irányára (pl. Észak és Dél).

Szót kell ejtenünk arról a fontos tényről is, hogy az országhatár közel 80%-a – megszakítás nélkül – a tengerparton fut. Ez többször visszatérő magyarázat lehet a területi egyenlőtlenségek elemzésénél, mivel a tenger – egyre könnyebb járhatósága ellenére – különleges határként funkcionál. Olaszországnál ez például a déli országrészeknek a fejlett európai magterületektől való elzártságában jelentkezik.

A regionális egyenlőtlenségek vizsgálatának gondolati háttéréről

Mielőtt rátérnénk a konkrét kutatási eredményekre egy gondolati kitérőt teszünk a regionális vizsgálat kérdésköréhez.

Messziről indulva: ismert, hogy a (természeti-) társadalmi-gazdasági jelenségek a térben egyenlőtlenül oszlanak el (heterogenitás). Ha a klasszikus regionális földrajz irányából indulunk ki, akkor ezt kissé sarkítva úgy is megfogalmazhatjuk, hogy nincs két egyforma

hely, illetve regionális szinten térség, régió. Ez indokolja az egyes térségek egyedi számbavételét, leírását. Azonban a „tömeges egyediség” (bizonyos jelenségek, például az elmaradottság több térségben megfigyelhető azonos jegyei, jellege) felveti a társadalmi-gazdasági jelenségek térbeli törvényszerűségeinek feltárására irányuló igényeket.

A területi egyenlőtlenségek fő okai, hogy egyes térségek eltérő helyi (pl. természeti: földtan, élővilág, vízhálózat stb., társadalmi: lakosság szám, foglalkozási szerkezet stb.) és helyzeti tényezőkkel rendelkeznek. Míg az előbbi széles körben kutatott, addig az utóbbi kissé a háttérbe szorul, habár a térség fekvése szintén lényeges magyarázó tényező lehet. Ilyen helyzeti tényezőknek minősül a „kitüntetett helyektől, alakzatoktól” való távolság (pl. földrajzi irány esetén a 0. hosszúsági kör és az Egyenlítő; a tengerszint feletti magasságnál a tengerszint; vagy egy gazdasági centrumtól való távolság; illetve településeknél a fővárostól, autópályától stb. való távolság), a szomszédsági kapcsolat (mely térségek a szomszédok), és a kettő „keveréke”, a határmenti fekvés (természetföldrajzi például a tengerparti fekvés – kitüntetett hely a tengerpart, szomszéd a tenger; társadalomföldrajzi például az országhatár menti fekvés – kitüntetett hely az országhatár, szomszéd egy más országbeli térség). A két típusú tényező (helyi és helyzeti) azonban gyakran összefügg, sőt kölcsönhatásban áll. A helyzet sok helyi tényezőre hatással van vagy lehet (pl. a tengerszint feletti magasság természeti, társadalmi övezetességgel párosul), vagy egyes esetekben fordítva (pl. egy „agresszív” nép elüldözi szomszédjait, módosítják az országhatárokat vagy épp kisebb egységekből nagyobb entitás alakul).

Ismert, hogy a társadalmi-gazdasági jelenségeket mutatókkal és a hozzájuk tartozó adatokkal próbáljuk „megfogni”, így a jelenségek területi egyenlőtlenségeit nemcsak a terepen, vizuálisan érzékelhetjük (pl. itt laknak a gazdagok, ott laknak a szegények), hanem számszerűsíthetjük, s így mérhetjük is. Egyrészt feltárhatjuk számszerűleg a területi különbségeket (itt nagyobb, ott kisebb az érték), másrészt mérhetjük a területi egyenlőtlenség nagyságát különböző területi egyenlőtlenségi mutatókkal (pl. relatív szórás, Hoover-index, duál mutató stb.). „A területi egyenlőtlenségi indexek kiszámítását, használatát a földrajzi elemzésekben mindenképp az indokolja, hogy bár a területi adatok – akár több időpontra vonatkozó – térképezése az adott jelenség térszerkezetéről érzékletes, vizuális információt ad, de önmagában nem teszi lehetővé a regionális differenciáltság megítélését.” (Nemes Nagy J. 1984, p. 75.). Az egyenlőtlenségi vizsgálatoknál megfigyelhető a differenciáltság-kiegyenlítetttség kettőse, illetve ha több időpontra számítjuk ki az egyenlőtlenségi mutatók értékét, azaz folyamatként nézzük a jelenség térbeli alakulását, akkor az egyenlőtlenség nagyságának változását – differenciálódás, nivellálódás – követhetjük nyomon. Az értékeket

azonban nemcsak egyedileg vizsgálhatjuk, nemcsak mérhetjük az egyenlőtlenséget, hanem kereshetjük az eltérés okait is ezen felül, azaz megpróbálhatjuk feltárni, hogy milyen tényezők (helyi és helyzeti) és mennyiben magyarázzák az adott jelenség területi egyenlőtlenségeit. Ilyenkor a regionális vizsgálatok – mivel makroszinten mozgunk – inkább építhet a kvantitatív módszerekre, mint a kvalitatívokra (pl. terepszemle, interjú), illetve a makroszint miatt a lokális magyarázatkeresés is inkább (szak)irodalom-feltárássra, a médiákból származó információkra, hírközlésekre építhet („íróasztal-karosszék effektus”), mint „terepbejárásra”.

A regionális vizsgálatoknál a jelenségek területi egyenlőtlenségeinek magyarázatai keresése közben óhatatlanul előkerül a térségek csoportosítása. A csoportok kialakítása egy mutató adatai esetén jellemzően egyenlő elemszámon, vagy egyenközön, vagy egy kiemelt értéken alapul (Nemes Nagy J. 1998). Az így kialakított csoportok esetén keressük az egy csoportba sorolt térségek közös jellemzőit, megpróbálva közelebb jutni a vizsgált jelenség területi heterogenitásának magyarázatához. Ha a mutatók adataiból tematikus térképet készítünk, akkor bemutatjuk (vizuálisan érzékel(tet)jük) az egyenlőtlenség térszerkezetét. Az ilyen térképeknél a térségek többféle „konfigurációja” állhat elő: véletlenszerű, zonálisan elrendeződő, összpontosuló, határozott térbeli irányultságot mutató (Nemes Nagy J. 1998). E térképek elemzésénél a korábban emlegetett helyzeti tényezők szerepét kutatjuk. Így tárhatjuk fel vizuálisan a földrajzi irány (pl. észak-dél) szerinti makroregionális tagolódást, vagy az országhatárokat, a tengerpartokat stb. szerepét.

Külön kérdéskör, hogy vajon a jelenségeknél megfoghatóak-e makroszintű magyarázó tényezők, azaz generális összefüggéseket találunk vagy inkább az egyediség a jellemző, más szóval egyes jelenségek területi egyenlőtlenségei esetén minek van szerepe, illetve minek van nagyobb szerepe: a generális vezérlőelvnek (pl. társadalmi-gazdasági törvényszerűségnek) vagy az egyediségnek⁴. Gyakran nehéz az egyedi és az általános közötti „arányt” megállapítani. Emellett nem feledkezzünk meg arról, hogy a makroszintű megállapítások mögött egyedi térségek vannak. Probléma az is, hogy míg egyes dolgokat számszerűsíteni tudunk (még egyes térségek nem „automatikusan számszerűsíthető” jellemzőit is a Dummy-index révén: pl. tengerparti térség = 1, szárazföldi térség = 0), addig nem lehet mérni az egyediséget, például a „szicíliaiságot”.

⁴ Például turizmus Olaszországban: egyrészt általánosan igaz, hogy az olasz tengerpartok látogatottsága nagy (generális tény); másrészt egyedileg számba vehetőek a turistákat vonzó látnivalók régióként, településenként.

Összefoglalva, nem kell megelégedni az egyedi helyek leírásával, keresni lehet az egyes jelenségek területi egyenlőtlenségeinek törvényszerűségeit (például a regionális egyenlőtlenségi vizsgálatok keretében). Ilyenkor a különböző összefüggések feltárása révén ún. földrajzi modelleket alkotunk. A földrajzi modell lényege, hogy a valóság térbeli jelenségeit, összefüggéseit leegyszerűsítve írja le, csak a döntő tényezőket emeli ki. Lényegében modellkészítésnek tekinthető a térbeli törvényszerűségek nyelvi eszközökkel történő leírása is (*Nemes Nagy J. 1977*). Ennek az „egyszerűsítésnek” ékes példája a makroregionális egyenlőtlenségek Észak-Dél ellentét formájában történt megfogalmazása Olaszország esetében.

A dualizmus fogalmi kérdései

Mielőtt rátérnénk a konkrét elemzésre, egy újabb gondolati kitérőt teszünk, méghozzá a kettősség, kettős megosztottság fogalmi kérdéseire. Ezt a fogalomelemző – egyes elemeiben, állításaiban egyéni véleményt tükröző, s így problémafelvető – fejezetet az indokolja, hogy szakmai nyelvünkben több olyan kifejezést használunk, melyek tartalmában nincs konszenzus, illetve az egyes szakmai fogalmak finom eltéréseket mutatnak, ezért keverednek, ami Olaszországnál az ország kettős térbeli megosztottságára használt dualizmus, dualitás fogalmaknál, vagy a gazdasági fejlődést nézve a duális, dualista jelzőknél jelentkezik.

A dualizmus szó latin eredetű, a magyar nyelvben általános értelemben a kettősséget, illetve a kettős rendszert fejezi ki (*Bakos L. 1965*). Emellett használjuk filozófiai értelemben:

A **dualizmus** az a felfogás, amelyik a létet két ellentétes és egymásból nem levezethető princípiummal, a szellemivel és az anyaggal magyarázza. Descartes-nál ez kétféle szubsztanciában öltött formát: testi (attribútuma a kiterjedés) és szellemi (attribútuma a gondolkodás) szubsztancia. Kant filozófiájában viszont a tapasztalatilag adott érzéki világot állította szembe a „kellés” érzék- és tapasztalatfeletti világával. Végül a tudományellenesnek titulált világnézet alakját ölti, amely a hitet játssza ki a tudás ellen, a passzív szemlélődést a megismerés materiális gyakorlata ellen. Ellentéte a monista világnézet (monizmus – gör. monosz – egy, egyetlen: minden létezőt egyetlen princípiumra visszavezethető filozófiai elmélet (materializmus, idealizmus)) (*Szigeti Gy. 1976*).

Használja a közigazgatás:

A **dualizmus** államszövetség, mely két egyenrangú, önálló állam kapcsolatán nyugszik, ahol általában az államfő személye közös (*Bán P. 1989*).

Mivel Magyarországon ez a fogalom, mint államforma, egy jelentős történelmi korszakot ölel fel, mélyen beleívódott a magyar köztudatba:

Dualizmusnak vagy a dualizmus korának nevezzük Magyarország történetének 1867–1918 közötti periódusát. A ~t az 1867. évi 12.tc. hozta létre, s a kiegyezés a Habsburg Birodalmat a Pragmatica Sanctióra hivatkozva

dualista alapon szervezte át. Eszerint az egységes birodalmat alkotó két államból álló Osztrák-Magyar monarchiát a közös uralkodó (aki egy személyben osztrák és magyar király) és a közös ügyek (hadügy, külügy, és az ezek fedezetére szolgáló pénzügy) köti össze. Azonban a kiegyezéssel létrejött kétközpontú, dualista monarchia jóval több volt egy szokványos államközi kapcsolatnál; bonyolult társadalmi, politikai és gazdasági szerkezetű államalakulatot jelentett. (Bán P. 1989; Herber et. al. 1997).

A fogalom történeti-politikai „kisajátítása” az oka, hogy a magyar nyelvben gyakorlatilag más szövegkontextusban ritkán találkozunk a dualizmus kifejezéssel. Ezt az induló hipotézisünket a modern technika vívmányát látva vetve az Interneten is leteszteltük. Több mint 6000 magyar web-oldalon szerepel a dualizmus kifejezés, de túlnyomó többségében történelmi értelemben. Második leggyakrabban filozófiai tartalmú szövegekben fordul elő, a kettősség különböző formáit felsorakoztatva:

„megszűnik test és lélek dualizmusa” (Antropológiai és etikai vázlatok – mek.oszk.hu/porta/szint/tarsad/filoz/ant-etik/html/nter2026.htm)

„kivirágzik az úgynevezett dualizmus: a világ a legfőbb jó istenség és a legfőbb gonosz istenség harcának színtere” (Diószegi Vilmos – Samanizmus, www.terebess.hu/keletkultinfo/dioszegi.html)

„az iráni dualizmusból eredő manicheizmus (alapítója Mani, †276) szerint két ősprincípium van: a Világosság és a Sötétség, Ormuzd és Arimán” (A lét alapvető jósága – www.charismatic.hu/hagiosz/kerub/0008.htm)

„a jó és a rossz harca, a dualizmus működése a világban felfogható egy végtelen sakk játszma sorozatnak, melyet az Isten játszik önmagával” (Az Isten sem győzi egyedül a teremtést – extra.hu/frankwinking/11gond07.html)

„A spiritualizmus alapállása pedig a dualizmus, a világ kettősségének, két-lényegűségének állítása. Ez a dualizmus azonban alárendelt dualizmus, amelyben a létezők "tisztán anyagi" és "tisztán szellemi" létezőkre hasadnak szét, és amelyekben az "anyagi", evilági elem lényegében alárendelt a túlvilági, tisztán szellemi létezőnek.” (A titokfejtő körök tevékenységének szellemi alapjai, A magyar világlátás – www.mediastorm.hu/grandpierre/miamagyar.htm)

„Mert - ugye a kettes a bukás, a dualizmus, a hetes a megszentelődés.” (Hogyan értelmezzük a Biblia igéit – www.negral.hu/szbe/par-szel/00_marciusmell/tanit3.html).

Egy-két gyöngyszemre is bukkantunk a fogalom használatát illetően a hitéletből, az irodalomból és a fizikából:

„az őskeresztény közösségek nem ismerték a pap és a nép dualizmusát” (Újember – katolikus újság, ujember.katolikus.hu/Archivum/010114/0501.html)

„a misztikus irodalom nagy irányzatait vizsgáló legújabb megállapítások szerint a misztika nagy hullámai akkor támadtak, amikor az élet és hitélet dualizmusa, antinómiája egyre növekszik” (Szönyi Benjámin és kora – www.bgrg.sulinet.hu/tant/irod/szonyi/imII.htm)

„a nyugalom és a változás kontrasztja, amely egyben a dualizmus egyik megnyilvánulása is, gyakori motívum Bernardim Ribeirónál” (Jegyzetek Bernardim Ribeiro: Leány és hajadon avagy a Sóvárgás Könyve – magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/14_szam/05.htm)

„a német romantikusok, akik számára úr és szolga kettőse valójában az eszményi – valós, az álom-realitás, az értelem-testi, a költői-realista, a romantikus-próza dualizmusát képezi le” (Fried István “Költőkirály” – a(z anti) modernitás antinómiái között – forras.rkk.hu/9907/fried.html)

„Az elektronok és a mikrovilág más szereplőinek viselkedését egymással komplementaritásban álló - tehát egymást kizáró de egymást feltételező - fogalomrendszerrel írjuk le. A komplementaritás megfogalmazása legismertebb a részecske-hullám dualizmussal. A részecske és a hullám nem egy klasszikus fizikai elmélet alapfogalmai, hanem két egymást kizáró elméletre tartoznak.” (www.baranyi.hu/istenrol_ch05.html)

„a legújabbkori fizika legnagyobb élményei közé tartozik, hogy a fénynek ez a hullám-korpuszkula dualizmusa az anyagra is érvényes” (Bay Zoltán: A foton – www.chemonet.hu/TermVil/tv100/tv898/foton2.html).

Kérdés, hogy vajon Olaszország esetében használhatjuk-e ezek után a dualizmus kifejezést? Mint láttuk nyelvünkben van általánosan és egyedileg is a földrajzi térhez köthető

értelmezése: előbbi közigazgatási, pontosabban politikai oldalon, utóbbi pedig egy mindent háttérbe szorító történelmi értelemben. Ha ebből indulunk ki, és precízeek szeretnénk lenni, akkor azt mondhatjuk, hogy Olaszországra egyrészt nem használható, másrészt nem célszerű használni a fogalmat. Ezek ellenére mégis azt mondjuk, hogy mivel a földrajzban nincs külön értelme (nincs definiálva például társadalomföldrajzi lexikonokban), emiatt használhatjuk a térbeli kettősség, kettős megosztottság, kettős rendszer szinonimájaként, de meggondolva, hogy mikor és milyen értelemben.

Mielőtt erre rátérnénk, nézzük meg, hogy melyek a dualizmus kifejezés „ellen-párjai”. A monizmus kifejezéssel a filozófiában találkozunk, a dualizmus ellentéte: minden létezőt egyetlen princípiumra visszavezető filozófiai elmélet, pl. idealizmus, materializmus (*Szigeti Gy. 1976*). A dualizmus viszont a történelmi fogalmak között lelhető fel: a dualizmus a dualizmus államából, Ausztria–Magyarországból a Monarchia szláv népeivel együtt hármas államszövetség létrehozására irányuló terv, melynek háromféle változata is ismert (*Bán P. 1989*). Emellett még egy helyen leltük fel ezt a fogalmat, közigazgatási értelemben: „irányítási dualizmus” (Az anyanyelvi kisebbségi oktatási rendszerek az Európai unióban – www.eokip.hu/html/hun/pub/no_14.html) (olasz aktualitása miatt emeltük be):

A dél-tiroli autonómia csupán másodlagos illetékességgel rendelkezik ... vagyis nincs igazi és teljes iskolai autonómia, a dél-tiroli kisebbségi oktatás az olasz oktatási rendszer integráns részét kell képezze. Az oktatásban így irányítási dualizmus érvényesül, jogosítványok találhatók az államnál, a provinciánál és a helyi településnél is.

Vagyis a kettősség fogalma mellett az egyediség és a hármasság (hármasság) jelenik meg nyelvünkben idegen szóként, az előbbi „térmentes”, az utóbbi a térhez köthető kifejezésként (azonban ebben az esetben is a közigazgatási, politikai formán van a hangsúly). Elgondolkodtatásra ösztönöz, hogy értelmezhető-e maga a dualizmus kifejezés, illetve a dualizmus-dualizmus mintájára a „hármasság” egyéb fogalmai, mint (duál-)triál, (duális-)triális, (dualitás-)trialitás képzett fogalmak a földrajzban. Véleményünk szerint nincs akadálya a hármasság kifejező fogalmak használatának szakmai nyelvünkben, konkrét tartalmi definiálásuk után, hiszen a földrajzban ilyen többes tagolódásra is lehet példát találni, gondoljunk a földrajzi övezetességre (hideg, mérsékelt, meleg öv) vagy egy „szép” tematikus térképre, ahol a térségek zonálisan különülnek egymástól. A logikai meneten továbbszárva, akár a négyes (az ötös stb.) osztatra is kereshetnénk (gyárthatnánk) kifejezéseket, például kvadrilializmus vagy kvartilializmus (?), de a három felett a többosztatúság vagy multidimenzionalitás fogalmak inkább elfogadhatóak.

Érdekes kérdés, hogy a duális, dualista, dualizmus, dualitás stb., mint fogalmak között milyen eltérések lehetnek (emlékeztetőül: a dualizmus általános jelentése kettősség, kettős rendszer). Az idegen szavak szótára szerint:

„**duális** *lat.* I. *nyelvt* kettős szám (egyes nyelvekben a névszók sajátos formája, annak jelzésére, hogy az illető dologból kettő van) II. kettős

dualista *lat.* I. a dualizmus híve, követője II. a dualizmusra jellemző, vele kapcsolatos

dualisztikus (*dualiticus*) *lat.* 1. a dualizmusnak megfelelő, a dualizmusra emlékeztető; kettős, kételvű, kettős rendszerű 2. *ld.* **dualista II.**

dualitás *lat.* kettősség” (Bakos L. 1965, p. 176-177.).

Ha ezeket a fogalmakat a földrajzi nyelvben is használni akarjuk, akkor célszerű tisztázni földrajzi jelentésüket. A duális kifejezés egy „semleges” jelző, követeli a főnevet, a párját, melynek egyik jellemzőjét, a kettős jelleget domborítja ki (például duális fejlődés). A dualista már kevésbé „önálló” jelző, kötődik a – szövegkörnyezetben nem mindig tisztázott, tisztázható – dualizmus fogalomhoz. Hasonló a probléma a dualisztikus jelzővel is, ráadásul ennek tartalma nyelvünkben kicsit misz-tikus.

A dualitás, mint főnév, egy állapotot, a kettősséget, illetve a kettős megosztottságot jelenti, hasonlóan a dualizmus fogalmához. De vajon tegyük-e különbséget a két fogalom között a földrajzban? És előállíthatunk-e mi magunk újabb, a lexikonokban, szótárakban nem fellelhető fogalmakat, melyek a kettősséghez (vagy hármassághoz) köthetőek? Ehhez a gondolatkörhöz alapot nyújt az a fogalmi különbségtétel, mely Nemes Nagy József a térségek régióvá válásának elméleti megközelítésű problematikájában fellelhető: „A térségekből valódi régiót, új entitást alkotó három jellegadó folyamat, illetve összefüggésrendszer összefoglalóan tehát három kiemelt elem együttese: a lehatárolás, térfelosztás (a regionalizáció) momentuma, a térségi szerveződés reálfolyamata (a regionalizálódás), valamint a regionális identitás és irányítási rendszer létrejöttét átfogó rendszer (a regionalizmus).” (Nemes Nagy J. – Szabó P. 2001, p. 57.). Némi analógiával a következő párok alkothatóak: regionalizáció–dualizáció, regionalizálódás–dualizálódás, regionalizmus–dualizmus, esetleg régió–duál, melyek közül a kettősségre utaló kifejezések tartalmilag annyit jelentenek, hogy egy ország úgy regionalizálódik (lehatárolt térségei önálló entitásokká válnak), hogy két régió alakul ki. Ezen fogalmak használata Olaszországnál mindenképpen elgondolkodtató, hiszen elméletileg létezik egy térfelosztás, és így egy határvonal Észak- és Dél-Olaszország között (= dualizáció) (ld. később), az ország társadalmi-gazdasági élete – köszönhetően többek között az ország hosszú ÉNy-DK elnyúlásának és a déli részek rosszabb adottságainak és elzártságának – az

idők folyamán megosztottá vált (= dualizálódás), valamint az identitástudat (ld. Padánia-mozgalom) és a közigazgatási megosztottság is valahol utolérhető (= dualizmus). Ez utóbbira példaként hozhatjuk fel, hogy a Dél felzárkóztatására irányuló ún. Mezzogiorno program során külön egységként kezelték Dél-Olaszországot, és területfejlesztési megbízással két szervezetet is létrehoztak: Dél Fejlesztésének Miniszteri Bizottsága, illetve a Dél Alap (*Horváth Gy. 1993*), melyek némi jóindulattal elfogadhatóak mint közigazgatási szereplők. Ezek alapján megkockáztatható, hogy Észak- és Dél-Olaszország már nem csak két térség, hanem két régió. Kérdés, hogy mire használjuk a dualitás fogalmát? Talán egy jelenség olyan térbeli heterogenitására, ahol határozott kettős megosztottság figyelhető meg. Más oldalról közelítve: a dualitás és a dualizmus, mint ugyanazon állapotot (kettősség) kifejező fogalmak között földrajzi értelemben lehet eltérés. Míg a dualizmus -us végződése az állapot törvényszerű fennállását, az állapotnak a társadalom tudatába való mély beleívódását, bizonyos értelemben a megosztottság merevségét fejezi ki, addig a dualitás inkább egy általunk megszabott kettőséget (pl. egy jelenség tematikus térképezésénél fellelhető térbeli elkülönülést), bizonyos mértékben akár változó, változtatható, mobil határú rendszert takar. A duál kifejezés is jó a kettősség kifejezésére, de ez a fogalom nem egy jelenség heterogenitása által generált térbeli kettőséget, hanem két meglévő térség (pl. főváros-vidék, szárazföld-szigetek, Dunántúl-Tiszántúl) között valamely jelenség különbségét rejti magában.

A fogalmak tartalmáról való elmélkedés újabb stációja, ha egy folyamat különböző állapotaiként nézzük a három kifejezést (dualitás, dualizmus, duál). A dualitás úgy áll elő, hogy egy mutató esetén határozott térbeli megosztottsággal találkozunk, illetve más jelzőszámoknál is megfigyelhető ezen megoszlás. Ez generálja, hogy egyre inkább a köztudatba kerül ezen térbeli megosztottság, lassan átalakul dualizmussá a jelenség. Idővel pedig a térségek közigazgatási elkülönüléséhez vezet a folyamat, amikor már – az előző bekezdés értelmében – inkább duálról beszélhetünk.

Összefoglalva, ha földrajzi értelemben használjuk a dualizmust illetve a dualitást, akkor egy jelenségnek a térben valamilyen térparaméter szerinti kettősségéről (térbeli kettős megosztottságáról) beszélhetünk. Emiatt különbséget tehetünk a dualitás (dualizmus) fogalmak általános értelme és földrajzi értelme között, de ha ez zavaró, akkor használhatjuk szakmai nyelvünkben a földrajzi vagy térbeli dualitás (dualizmus) fogalmakat. Az ilyen földrajzi dualitásnak többféle verziója alakulhat ki: földrajzi irányon (pl. észak és dél), centrum-periféria megoszláson stb. alapulva. Esetleg megkövetelhetjük, hogy a térbeli dualitásnál a térségek határozottan, minél több elemükben fizikailag összekapcsolódva

váljanak ketté (Olaszországnál ennek szellemében fogunk később eljárni, amikor keressük az egyszerű földrajzi modelleket).

A makroregionális tagolódás-tagolás problematikája Olaszországban

Ismert, hogy az ország és a település között többféle területi szint lehet. Ezek a területi szintek lehetnek egyrészt az ország „hivatalos” felosztásainak eredményei (a társadalom, gazdaság térbeli szervezésének eredményeként, a tökéletes térfelosztás elveit követve, pl. közigazgatási, vízügyi, hatósági stb. szempontból előálló területi egységek), másrészt „nem hivatalos” felosztások, melyek a társadalom tudatában élnek (ez utóbbiak esetében gyakorta ködös határvonalakkal, nem beazonosítható eredettel, eltérő tartalmakkal). Ez utóbbi térfelosztásokért egyrészt a regionalisták – akik többek között a különböző területi egységek különböző szempontú csoportosításával, aggregálásával, s így új makrorégiók megalkotásával bíbelődnek –, másrészt az egyéb tudományágak kutatói – akik a jelenségek térbeli kivetítésére vállalkoznak – a felelősek. Ennek példája Olaszország is, ahol egy lassan axiómává váló térbeli megosztottságot ismerünk: az Észak és Dél ellentétét, kissé homályos határokkal és tartalommal. Emellett azonban a szakmai körből kicsorogva megjelent Harmadik Olaszország fogalma (az ország hármass megosztottsága), zavart keltve a fejekben.

Azt, hogy ki írta le először az Észak-Dél ellentétet Olaszországról, nehéz lenne kinyomozni. Tény, hogy 1861-ben az egységes Olaszország létrejöttékor (pontosabban Velence és Róma csatlakozásával 1870-ben) társadalmi-gazdasági szempontból eltérő térségek álltak össze, az északiak javára. Az északi előnyt többféle okkal magyarázzák (ld pl. *Horváth Gy. 1993, 1998; Nemes Nagy J. 1987; Sárfalvi B. – Szabó P. 2000; Garrett, N. – Spencer, K. 1999* stb.), melyek között természeti, társadalmi, gazdasági, valamint történeti okok szerepelnek, köztük helyi (pl. vízenergia, társadalmi berendezkedés) és helyzeti (pl. Európa gazdasági centrumtárságához való közelség) tényezőkkel. Ez a megosztottság több oldalról is közelítve megfigyelhető volt, így elég komplex értelművé vált ezen térbeli kettősség, és megjelent az Észak- és Dél-Olaszország elnevezések helyett a nagybetűs Észak és Dél. Összességében (több térképet „felülemelkedetten nézegetve”) ezen földrajzi irány szerinti tagolódás gyakorta megvolt, de a sok tényező szerint feltárt térbeli elkülönülések azonban nem voltak annyira szabályosak, mint a modellgyártók szerették volna (például a fejlettséget nézve: „A klasszikus duális (észak-dél) térszerkezetben Északnyugat-Olaszország fejlettsége meghaladta Északkelet- és Közép-Olaszországét, és mindhárom térség felette állt a

Mezzogiornónak.” (Sárfalvi B. – Szabó P. 2000, p. 353.), így nem lehetett pontos határokat húzni, és ezzel az Észak-Dél ellentét kezdett nagyvonalú tértartalommal párosulni.

Más oldalról közelítve a kérdéshez: különbség érzékelhető az Észak és Dél elnevezés, valamint az Észak- és Dél-Olaszország elnevezések között. E különbségtételnek egyik alapja, hogy az Észak és Dél kifejezés klasszikus fogalomként nőtte ki magát, a fejlettség-elmaradottság általánosabb kiterjesztésű földrajzi modelljévé vált (más térségek esetében is használatos: leggyakrabban a világra, annak két féltekéjére, illetve előfordul még az USA vagy például Európa esetében is). Másik oldala, hogy Olaszországnál egykor egy vagy több tényező alapján ezen földrajzi irány szerint tagolták a térséget (dualizáció), ami azonban idővel feltöltődött a kettősség más értéktartalmaival (dualizálódás). Ez együtt járt a határvonal elmosódásával, azaz más dimenzióba csúszott át a fogalom, nem annyira a földrajzi irány, hanem az értéktartalma kezdett el dominálni. Így juthatunk el a dualitás térszerkezetétől a dualitás tényéig, illetve a dualizmus fogalmáig, ahol a földrajzi irány lassan elveszti jelentőségét. Ezzel szemben az Észak- és Dél-Olaszország kifejezések továbbra is erősen kötődnek a földrajzi irányhoz, követelve a határvonalat és a kettősség pontos definiálását, azaz a szabályos térbeli elkülönülést.

A következő kérdés, hogy mi zavarta meg Olaszország esetén ezt az egyszerű, de nagyszerű földrajzi modellt (Észak-Dél)? Az 1970-es években fejlődésnek indult néhány „köztes régió”, melyek egyaránt eltértek az ország tradicionális ipari centrumától („Első Olaszország”) és a fejletlen déltől („Második Olaszország”). Itt a piaci igényekhez rugalmasan alkalmazkodó helyi tulajdonú kis- és középvállalkozásokra s a helyi innovációkra alapozva, állami támogatás nélkül indult el a látványos fejlődés. (Erről részletesebben ld. Horváth Gy. 1993, 1998; Barta Gy. 1989; Hamilton, I. 1999; Nagle, G. – Spencer, K. 1999 stb.) Ezt a térséget „Harmadik Itáliának” nevezték el. Az ide tartozó térségek tekintetében az egyes publikációk egy-egy elemükben eltérnek, de általában Veneto, Emilia Romagna, illetve Trentino Alto-Adige, Friuli-Venezia Giulia, esetleg Toscana régiók le lehetők fel a térségi meghatározásnál. Amikor megalkották ezt az új fogalmat nem gondoltak arra, hogy egy klasszikus földrajzi modellt kezdtek ki, zavarokat okozva ezzel a fejekben. Ezek az „újjonnan felfedezett térségek” nem tömörülnek zonálisan, mivel egy részük északkeleten van, másrészt Közép-Olaszországhoz sorolható, azaz bonyolultabbá vált a térszerkezet, nincs egyszerű földrajzi modell. Ráadásul ez megbolygatta azt is, hogy mit is jelent az Észak-Dél ellentét a társadalmi-gazdasági élet szempontjából. Ez vezetett oda, hogy megállapították – többek között – az olasz gazdasági rendszer nem írható le a hagyományos dualista megközelítésben, regionális tagolódása ennél összetettebb, ami nem feltétlenül felel meg a

közigazgatási határoknak. A regionális egyenlőtlenségek elveszítették a II. vh. utáni két évtizedben mutatott sajátosságait (*Conti, S. 1993*). Tágabb értelmezésben: a II. világháború után Olaszországot hosszú ideig a klasszikus dualizmus modelljével írták le, de az 1960-as években a modell válságba jutott, mert a dualista modell nem volt alkalmas az olasz változások elemzésére. (*Soriani, S. 1993*). A szakértők szerint a duális gazdaság helyett ma már három- vagy négypólusú olasz regionális tagozódásról kell beszélnünk (*Horváth Gy. 1998*).

E tények ismeretében nem meglepő, hogy Olaszország többféle makroregionális felosztásával találkozunk az egyes művekben. Szétnéztünk mi is a könyvespolcokon, leszededgetve azokat a könyveket, melyekben Olaszország előfordul. Ezeket áttekintve azt kerestük, hogy milyen makroregionális felosztások szerepelnek milyen nevek alatt az egyes művekben. Annyit bocsátanánk előre, hogy egyes források eltérnek abban, hogy

- a) hány részre osztják az országot és hogyan nevezik el őket
- b) a klasszikus Észak és Dél, vagy a pontos határvonalakkal kijelölt Észak-Olaszország és Dél-Olaszország fogalompárokot használják
- c) az egyes nagytérségekhez milyen közigazgatási régiókat sorolnak

Kezdjük az alapoknál, a középiskolai tankönyveknél. A klasszikus „egy tankönyves” korszakból származó Földrajz II. osztály (*Probáld F. 1984*) könyvben a klasszikus Észak és Dél ellentét szerepel: „A két Olaszország: Észak és Dél ellentéte”. Ezen belül kiemelésre került a szintén közkedvelt földrajzi modell, az ipari háromszög is (Torino-Milánó-Genova). Ennél a tankönyvnel az Észak és Dél, mint komplex tartalmú kifejezés szerepel. Ha csak az iparra szorítkozunk (1980-as évek!), akkor – mint láttuk – előkerül a regionális tagolódás egy másik dimenziója: az ipari háromszög és a többi térség.

A szerző későbbi tankönyvénel (*Probáld F. 1994*) szintén ezzel a könnyen megtanulható (lényeges szempont) formációval találkozunk: „Észak és Dél: a gazdag és szegény Itália”. Mellette az ipari háromszög továbbra is áll rendületlenül, azonban már kibújnak a későbbi, a földrajz szakirányú továbbtanulás során Olaszország finomabb tagolódásáról elsajátítható bővebb ismeretek csírái: „A félsziget északi felének az ipari háromszögön kívül eső városai a utóbbi évtizedekben nagy fejlődésen mentek át.” (majd az egyetemen többet tudunk meg róla).

Mielőtt felsőbb osztályba lépnénk nézzünk szét a könyvtárakban! Kinyitva az Új Magyar Lexikont (1961) Olaszországnál az Észak és Dél fogalmakkal találkozunk, ahol Dél az ország területének 41%-át jelenti (ez már határvonalat sejtet). Utólag kiszámolva a következő felosztáshoz jutunk: Dél=Abruzzo, Molise, Campania, Puglia, Basilicata, Calabria,

Szicília, Szardínia. Ez a korábban leírt logikának – különbség az Észak és Dél ill. Észak- és Dél-Olaszország fogalompárok között – nem felel meg⁵.

A Cambridge Enciklopédia (1997) és a Larousse (1998) szintén Észak és Délről beszél, de nincs definiálva a kettősség, nincs határvonal, csak a klasszikus jellemzők köszönnek vissza. Ha egy régebbi forrást, a Pallas lexikont (1893–1897) nyitjuk ki többféle tagolódással találkozunk. A természetföldrajzi fejezetben Olaszországot különböző kritériumok szerint három, illetve éghajlati szempontból négy részre osztották fel⁶, a társadalom- és gazdaságföldrajzi illetve a történelmi részben viszont hiányoznak a definíciók, és különböző, be nem azonosítható térfelosztásokkal találkozunk: Alsó- és Felső-Olaszország; Észak- és Dél-Olaszország; Felső-, Középső- és Dél-Olaszország; Észak- és Közép-Itália⁷.

A szélesebb közönség körében közkedvelt és külföldön sokáig „Bibliaként” használt Panoráma útikönyvek Itália kötetében is találkozunk az ország nagytérsegekre való bontásával (*Faith T. 1969*): Észak-Olaszország (Északi-Appenninek gerincéig ér), Közép-Olaszország (innen a Nápolyi-öböl), Dél-Olaszország (a félsziget Nápolytól délre eső területe és a két sziget a történelmi fejlődés révén); illetve egy későbbi kiadásban (*Wellner I. 1993*), ahol közigazgatási oldalról közelítettek (régiókból állították össze a nagytérsegeket): Észak-Itália, Közép-Itália, Dél-Itália illetve külön Szicília, Szardínia⁸. Érdekes, hogy míg a

⁵ A régiók neveinek írásánál itt és a továbbiakban a Probáld F. egyetemi tankönyvhöz igazodunk. Nem engedünk a kísértésnek, hogy belemenjünk a földrajzi nevek írásának rendkívül érdekes és tanulságos elméletébe és gyakorlati összevisszaságába, majd talán egy másik tanulmányban. Eltérés ebben az esetben az olasz és magyar írásmód között: Sicilia helyett Szicília, Sardegna helyett Szardínia, a többi névnel maradunk az olasz névnel. Pugliát szokták Apuliának is hívni.

⁶ „O.-ot a természet 3 részre osztotta: 1. Kontinentális O.-ra, amely a Po völgyéből áll és Felső-O.-nak is hívják; 2. A tulajdonképeni O.-ra, vagyis a félszigetre és 3. A szigetekből álló O.-ra.”; „Klimatikus szempontból O.-ban négy vidéket különböztetnek meg; ezek: 1. A felső-olaszországi ..., amely az Apenninektől É-ra fekszik, ... 2. A közép-olaszországi zóna, amely É-on a 41°30' szélességi körig terjed és a Rivierát is magában foglalja, ... 3. Az alsó-olaszországi öv, amely O.-nak még hátralevő részét foglalja magában a legdélibb csúcs kivételével, ... 4. A félsziget legdélibb végét és Sziciliát magában foglaló öv...”

⁷ Érdekesség, hogy míg az Észak- jelző csak ötször, addig a Felső- jelző tizennégyszer szerepel a szövegben. Ennek a kérdésnek a részletes boncolgatására itt nem térnénk ki, csak megemlítenénk, hogy a mai szakmai nyelvben egyre inkább a földrajzi „irányjelzők” dominálnak, háttérbe szorítva az olyan klasszikusokat, mint felső-, alsó-.

⁸ *Észak-Itália* = Piemonte, Valle d'Aosta, Liguria, Lombardia, Trentino-Alto Adige, Friuli-Venezia Giulia, Veneto, Emilia-Romagna, *Közép-Itália* = Toscana, Umbria, Marche, Lazio, Abruzzo, Molise, *Dél-Itália* = Campania, Basilicata, Calabria, Puglia, + külön Szicília, Szardínia.

korábbi kötetben egy turista közeli szemlélet dominál, addig a későbbinél a közigazgatási egységekből indultak ki.

Még mindig a szélesebb olvasóközönség számára írt tájékoztató műveknél maradva „A világ országai” (Szegedi N. 1990) kötetben is felleljük Olaszországot, Sárfalvi Béla tanár úr tollából. Itt általános értelemben szerepel Észak és Dél, határvonal nélkül, a klasszikus ellentétekre kihegyezve a kettősséget.

Már a fentebb felsorolt kiadványok között fellelhető ellentétek érthetővé teszik, hogy mi is okozhat kisebb zavart az átlagemberek fejében, de számukra az Észak-Dél felosztás még mindig a domináns.

Az olasz források irányába egy nélkülözhetetlen kitérőt téve a következőt figyelhetjük meg. Az Olasz Statisztikai Hivatal (ISTAT) hármass, természetesen regionális közigazgatási határokhoz igazodó felosztást alkalmaz (ld. pl. P. Cacioli-A. Stoppa 2000): *Észak* = Piemonte, Valle d’Aosta, Liguria, Lombardia, Trentino-Alto Adige, Friuli-Venezia Giulia, Veneto, Emilia-Romagna; *Centre* (amit Középnek és Centrum-nak is fordíthatunk) = Toscana, Lazio, Umbria, Marche; *Dél* = Abruzzo, Molise, Campania, Basilicata, Puglia, Calabria, Szicília, Szardínia. Ezt tekinthetjük az országos szinten elfogadott, hivatalos beosztásnak. Emellett szintén hivatalos felosztás az Európai Unió NUTS-rendszere, ahol a NUTS 1 szintű egységeket Olaszország határozta meg: *Északnyugat* = Piemonte, Valle d’Aosta, Liguria; *Lombardia* = Lombardia; *Északkelet* = Trentino-Alto Adige, Veneto, Friuli-Venezia Giulia; *Emilia-Romagna* = Emilia Romagna; *Közép* (Centro) = Toscana, Umbria, Marche; *Lazio* = Lazio; *Abruzzo-Molise* = Abruzzo, Molise; *Campania* = Campania; *Dél* = Puglia, Basilicata, Calabria; *Szicília* = Szicília; *Szardínia* = Szardínia.

Ebből a szempontból külön érdekesség az évente megjelenő „Italy Today – social picture and trends 1996”-os kötete (Centro Studi Investimenti Sociali, Róma), melyben a makroregionális beosztások különféle verzióival találkozhatunk. Lényeges, hogy az Észak és Délre való felbontás helyett itt minimum három gyűjtőegység szerepel és mindegyik név „magában áll”, Olaszország nélkül (a makrotérségek a kutatás adatelemző és kvantitatív jellegéből eredően mindig igazodnak a regionális közigazgatási határokhoz):

- a) Észak, Közép (Center, Central regions), Dél
- b) Észak, Közép, Dél, Szicília, Szardínia
- c) Északnyugat, Északkelet, Közép (Central regions), Dél, Szicília-Szardínia

d) Északnyugat (North-West), Triveneto (?!), Közép-Észak (Center-North), Középső régiók (Central regions), Dél⁹.

E kötetben, mint látjuk, elég változatos felosztások szerepelnek, köszönhetően az eltérő jelenségek vizsgálatának, az adatforrások területi szintjének, valamint a különböző szerzők aggregálási törekvéseinek. A felosztások egyrészt a CENSIS adatfelméréseinek táblázatos összefoglalásainál szerepelnek, másrészt az ISTAT adataira és felosztására épülnek.

Szintén olasz kötet az évente kiadott *Calendario Atlante De Agostini* című világadattár (Istituto Geografico De Agostini, Novara), de hasonlóan más világstatisztikai évkönyvekhez (pl. *The Statesman's Yearbook*, *Der Fischer Weltalmanach*) csak adatokat közöl az ismert (NUTS 2) regionális szinten, nem lelünk makroregionális felosztást.

Újabb térfelosztási érdekességgel találkozunk *G. Nagle-K. Spencer* (1999) könyvében. Az Itáliával foglalkozó fejezetcímében Észak-Déli megosztottság szerepel, és a fejezetben leírtak szerint Dél-Olaszországot 8 régió alkotja¹⁰. Véleményük szerint a virágzó Északot a problémákkal terhelt déltől az ún. Ancona-fal választja el, amely Anconától délnyugatra húzódik, és Toscanát, Umbriát és Észak-Olaszországot választja el a Déltől. Ez a közigazgatási határokhoz csak részben igazodó, az országot kettévágó határvonal (az, hogy mi az alapja ennek a határnak nem derül ki a műből). A térfelosztást azonban megfűszerezték a „Harmadik- Olaszország” problémájával is: miszerint a gazdasági fejlődés szempontjából három régió rajzolódik ki: 1. Az „Észak” ipari háromszöge, 2. A Dél, más néven Mezzogiorno, 3. a gyorsan iparosodó „Harmadik Olaszország” az ország középső és északkeleti részén, Toscana Veneto és Emilia-Romagna régiókkal. Ezeket a makrorégiókat az Ancona-fallal együtt – mintegy tetézve a zavart – térképen is ábrázolták: *Észak* (benne az ipari háromszöggel) = Valle d’Aosta, Lombardia, Liguria, Piemonte, Trentino-Alto Adige (!); *Harmadik Olaszország* = Friuli-Venezia Giulia, Veneto, Emilia Romagna, Toscana, Umbria, Marche és Lazio északi fele (!); *Dél* = Lazio déli fele, Abruzzi, Molise, Campania, Apulia, Basilicata, Calabria, Szicília, Szardínia. A szövegben, illetve a szöveg és a térkép között szembeötlő eltérések vehetők észre.

⁹ Ez utóbbinál a régiók besorolása külön érdekesség: *Északnyugat* (North-West) = Piemonte, Lombardia, Liguria; *Triveneto* (?!) = Veneto, Friuli Venezia-Giulia, Trentino-Alto Adige; *Közép-Észak* (Center-North) = Emilia-Romagna, Toscana, Marche, Umbria; *Középső régiók* (Central regions) = Lazio, Abruzzo, Molise, Szardínia; *Dél* = Campania, Puglia, Basilicata, Calabria, Szicília.

¹⁰ Calabria, Basilicata, Apulia, Szicília, Molise, Campania, Szardínia, Abruzzi.

Visszatérve a hazai szakirodalomra, a múltban kutatva elsőként Nemes Nagy József makrorégió fogalmait emelhetjük ki (1977, 1987): Észak és Dél, ipari Észak-elmaradott Dél. Az itt fellelt fejlettségi térképeken a jelmagyarázatban számok (kategóriahatárok) szerepelnek, tehát nincsenek a makrorégiók nevesítve (ráadásul a térképen használt hat kategória jóvoltából eszünkbe sem jutna az Észak-Dél modellen kívül másra is gondolni). Szintén találkozunk térképpel *Barta Györgyi* (1989) munkájában, ahol azonban már nevesített makrorégiókra bukkanunk: Északi ipari háromszög, az „olasz modell” térsége, Mezzogiorno¹¹. A szerző művében emellett a Közép- és Északkelet-Olaszország, az Észak, Dél, valamint a Harmadik Itália (Veneto, Emilia-Romagna, Toscana, Umbria, Marche) fogalmakat is használja.

Ezek után Horváth Gy. (1993) könyvét lapoztuk fel, ahol egyrészt a szerző saját, másrészt több olasz szerző magyar nyelvre fordított tanulmányaiban is kutathattuk a makrorégiókat. A szerzőnél (1993, illetve 1998) egyrészt felleljük az Észak és Dél közigazgatási határvonalhoz kötődő elválását¹², illetve ugyanazon régió besorolások mellett ennek egy módosított nevű verzióját: Észak- és Közép-Olaszország, valamint Dél-Olaszország. Mivel „a duális gazdaság helyett ma már három- vagy négypólusú olasz regionális tagozódásról kell beszélnünk” (1998, p. 144.) a tanulmányban megtaláljuk a hármas felosztást: „Közép- és Északkelet-Olaszországot a szakirodalom Harmadik Olaszországnak nevezni”, és a négyes felosztást is: Északnyugat-, Északkelet-, Közép- és Dél-Olaszország¹³, „a regionális statisztika ezeket a régió csoportokat tekinti makrorégióknak” (1998, p. 144.).

A kötetben szereplő munkák olasz szerzőinél a következő makrorégiók és elnevezések szerepelnek:

- ÉKK-modell – iparosítás azon különleges formája, mely ÉK- és Középső-Olaszországban lezajlott, illetve felületesen földrajzilag lokalizálva: ez a térség a városállamok Itáliája, térségek melyek nem tartoztak a Nápolyi Királysághoz. Emellett Dél- és Észak-Olaszország fogalmaival is találkozhatunk (*Fua, G.*)

¹¹ A = Északi ipari háromszög (Valle d’Aosta, Lombardia, Liguria, Piemonte); B = az „olasz modell” térsége (Trentino Alto-Adige, Friuli-Venezia Giulia, Veneto, Emilia-Romagna, Toscana, Umbria, Marche, Lazio); C = Mezzogiorno (a többi régió).

¹² *Dél* = Abruzzo, Molise, Campania, Puglia, Basilicata, Calabria, Szicília, Szardínia; *Észak* = a többi régió

¹³ *Északnyugat-Olasz.* = Valle d’Aosta, Piemonte, Lombardia, Liguria; *Északkelet-Olasz.* = Trentino-Alto Adige, Friuli-Venezia Giulia, Veneto, Emilia-Romagna; *Közép-Olasz.* = Toscana, Umbria, Marche, Lazio; *Dél-Olasz.* = Abruzzo, Molise, Campania, Puglia, Basilicata, Calabria, Szicília, Szardínia.

- Északnyugat (Piemonte, Lombardia, Liguria) a többi „periférikus” régió (1960-as évek); periférikus Olaszország = Harmadik Olaszország = ÉK- és Közép-Olaszország (*Soriani, S.*)
- Északnyugat, Északkelet, Közép, Dél¹⁴ (hivatkozás *Belussi, F. 1985* munkájára)
- Dél-Olaszország (*Botta, F. – Capriati, M.*)
- területi dualizmus: Észak és Dél, valamint ÉNy, ÉK, Közép, Dél (forrás ISTAT); olasz nagyrégiók: ÉNy, ÉK és Közép, Dél; ÉNy, ÉK és középső perifériák; (*Crivellini M. – Pettenati P.*)
- ÉNy, ÉK, Közép; Észak és Dél; Észak-Olaszország, Közép-Olaszország, Dél-Olaszország (*Adamo, F.*).
- Észak-, Közép-Olaszország, Dél (*Dematteis, G.*)

Külön érdemes kitérni S. Conti tanulmányára, melyben természetesen szó esik az Észak és Dél (Mezzogiorno) ellentétről, valamint az északnyugati háromszögről, mint magterületről. Előkerül a „Száz Olaszország” fogalma is. Részletesen foglalkozik a hármas osztattal, különböző nevek alatt: az átmeneti fejlettségi állapotban lévő régiók, fejlett centrumrégiók (ÉNy-Olaszország), valamint „marginális térségek” (Dél); három pólus – közép- és északkelet-olasz régiók, északnyugati régiók, déli régiók; valamint centrum, periféria, átmeneti övezetek. Indoklást is kapunk a dualizmussal való szakításra: „Az olasz gazdasági rendszer nem írható le a hagyományos dualista megközelítésben, regionális tagolódása ennél összetettebb, ami nem feltétlenül felel meg a közigazgatási határoknak. Az egyes makrorégióknak sajátos társadalmi és gazdasági jellegzetességük van. A regionális egyenlőtlenségek elveszítették a II. világháború. utáni két évtizedben mutatott sajátosságait. ... Tagolt regionális szerkezet jön létre, amely kevésbé hasonlít a múlt struktúrájához (azaz ritkább és mérsékeltabb a regionális egyenlőtlenség)” (*Conti, S. 1993, p. 284*).

Lezárásként kanyarodjunk vissza az első részben ígért „felsőbb iskolába való lépéshez”, azaz lássuk, mit olvashatunk ma egy egyetemi tankönyvben erről a kérdérről. A témában legújabb megjelent, Próbáld Ferenc szerkesztette „Európa regionális földrajza” című tankönyv többször idézett Olaszország fejezetében fellelhetjük az „észak-dél” ellentétet. (E tanulmány írójának az Olaszország fejezet átírásától a fentebbi gondolatmenetek megfogalmazásáig (mit is jelent például az Észak és Dél vagy a dualitás) időre volt szüksége.

¹⁴ *Északnyugat* = Piemonte, Valle d’Aosta, Lombardia, Liguria; *Északkelet* = Trentino, Veneto, Friuli, Emilia-Romagna; *Közép* = Toscana, Umbria, Marche, Lazio, Molise, Abruzzi; *Dél* = Campania, Puglia, Basilicata, Calabria, Szicília, Szardínia.

Ennek köszönhető, hogy egyedi, de koncepciótlan a fejezetben az észak-dél ellentét kisbetűvel írása, azonban épp a tankönyv írásánál felmerült kételyek vezettek ezen tanulmány elkészítéséhez, s egyben a saját korábbi munka kritikájáig.) A fejezetben a fejlettségi térkép hármastagolódást mutat, makroregionális nevek nélkül. A nevek a régiók részletes jellemzésénél kerülnek elő alfejezetcímek formájában: „A gazdaság centruma: Északnyugat”, „A feltörekvő térség: Északkelet- és Közép-Olaszország”, „Az elmaradott Mezzogiorno”; az egyes nagytérségek igazodnak a közigazgatási határokhoz¹⁵. Pozitívum (a könyvet tanuló diákoknak talán negatívum), hogy a makroregionalitás problémája a fejezetben a nagyközönség elé tárul: „A klasszikus duális (észak-dél) térszerkezetben Északnyugat-Olaszország fejlettsége meghaladta Északkelet- és Közép-Olaszországot, és mindhárom térség felette állt a Mezzogiornónak. A változás következtében Északkelet felzárkózott Északnyugathoz, sőt régiói lekörözték a klasszikus ipar válságát megelőző Liguriát és Piemontét. Közép-Olaszország is felzárkózásnak indult, de nem jutott még olyan szintre, mint északi szomszédai. A szakadék délre nyílik, az ún. Ancona-fal mögé húzódott vissza az elmaradottság.” (Sárfalvi B. – Szabó P. 2000, p. 353.).

Amint olvashattuk, nagyon sokféle makroregionális tagolódás létezik. Vannak, melyek igazodnak a közigazgatási határokhoz, és vannak, amelyek nem. Leggyakoribb a kettős, hármastagolódás, négyestagolódás, de találkozhatunk nagyobb számúval is. A felosztások is különbözőek, mind területi kiterjedésüket, mind tartalmukat nézve. Ennek csak részben magyarázata, hogy maga az olasz statisztikai, gazdasági, földrajzi és politikai irodalom különbözőképpen értelmezi a nagy olasz országrészek fogalmát (Horváth Gy. 1998), mivel gyakorta nem szerepel a makroregionális tagolásoknál a felosztások érdemi okai, hanem csak általánosan jelennek meg a nagytérségek, mintegy feltételezve azok objektív létét, és a közöttük lévő különbségek ismeretét.

A térbeli megosztottság vizsgálata

Az előzőekben leírtak után mi is végeztünk egy vizsgálatot a makroregionális tagolódási formák után kutatva, adatok függvényében vizsgáltuk Olaszország megosztottságát. Első lépésben a fejlettségi képre összpontosítottunk, a fejlettség

¹⁵ *Északnyugat* = Piemonte, Valle d'Aosta, Liguria, Lombardia; *Északkelet- és Közép-Olaszország* = Trentino-Alto Adige, Friuli-Venezia Giulia, Veneto, Emilia-Romagna, Toscana, Umbria, Marche; Lazio; *Dél* = Abruzzo, Molise, Campania, Basilicata, Puglia, Calabria, Szicília, Szardínia.

mérőszámának – a szakmai berkekben néha vitatott, de mindenképp széles körben (pl. EU) elfogadott – egy főre jutó GDP-t választottuk. A fejlettség sokdimenziós jellegéből eredően számos jelenség tükrözheti egy térség fejlettségi állapotát. Ezért vagy egy kiemelt jelzőszámot (pl. GDP/fő vagy HDI-index) alkalmazhatunk vagy komplex mutatót állítunk elő többféle területi jelzőszámból. Mi az előbbit választottuk, minek oka, hogy a GDP/fő hosszú területi időSORA áll rendelkezésünkre. A módszer hátránya viszont, hogy így nem a komplex értelmű dualizmust, hanem inkább a dualitás, még hozzá a fejlettségbeli különbségekben megnyilvánuló dualitás időbeli alakulását fogjuk vizsgálni, hiszen a társadalmi-gazdasági megosztottságnak egyik – igaz kiemelt – szeletére térünk ki. A dualizmus vizsgálatához ennél bonyolultabb indikátorkészletet kell összeállítani, illetve minimum, hogy egy, a dualizmus sokszínűségét leíró politikai, identitási és más, hasonló nehezen számszerűsíthető tényezőt is számba vevő komplex mutatót kell előállítani. A vizsgálat második részében tettünk erre egy kísérletet, de egyrészt csak állapotfelmérésre vállalkoztunk, mivel egy időpontra (1990-es évek második fele) állt rendelkezésünkre szélesebb adatbázis, másrészt a választott módszer jellegéből eredően kevésnek számít a húsz területi egységhez választható tíz mutató, így a dualizmus komplex jelenségét szétbontottuk.

Első lépésben aktuális helyzetképet rajzoltunk (1998). Tíz régió fejlettsége haladja meg az országos átlagot, melyek közül az élen Trentino-Alto Adige, Lombardia, Valle d’Aosta és Emilia-Romagna áll (2. táblázat). Tíz régió marad az átlag alatt, közülük a legjobban leszakadt térségek Calabria, Campania, Puglia és Szicília. Érdeemes megfigyelni, hogy a szűkebb élményben a „tradicionálisan fejlett Északnyugatról” (Lombardia, Piemonte, Liguria, Valle d’Aosta) csak két régió szerepel, mivel „Harmadik Olaszország” két térsége nemcsak, hogy felzárkózott, de le is körözte a klasszikus ipar válságán átesett Liguriát és Piemontét. Ki kell emelnünk továbbá azt is, hogy a legtöbb országgal ellentétben Olaszországban nem a fővárosi térség (Lazio) a legfejlettebb.

Ha a fejlettség differenciáltságát térképen ábrázoljuk, akkor elénk tárul az ország egyik markáns jellemvonása: „Olaszország mindenekelőtt azzal tűnik ki az európai országok közül a fejlettség regionális sémája alapján, hogy itt a fejlett és elmaradott térségeknek jól elkülöníthető zonalitása alakult ki.” (Nemes Nagy J. 1984, p. 78.) A térkép előállításánál azonban belép a szubjektivitás: hányfelé bontjuk az országot és hol húzzuk meg a régió csoportokat elválasztó határvonala(ka)t? Ha a dualitás tényét szeretnénk kiemelni, akkor kettéválasztjuk a térségeket, például az országos átlag (kiemelt érték) alapján. Ha a hármasságot, akkor háromfelé, ha a négyes megosztottságot, akkor négyfelé oszthatjuk a társaságot (a makroregionalitást szem előtt tartva, az elemszámból kiindulva többfelé már

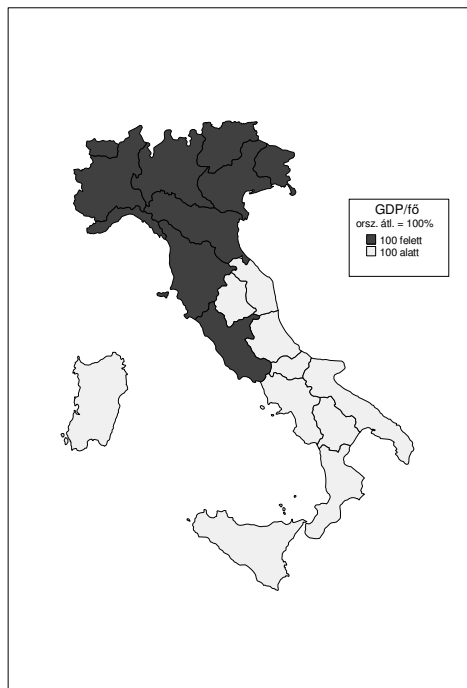
nem érdemes bontani az országot). A kategóriahatárok meghúzásánál megkerestük a „szakadékokat”, azaz a legnagyobb különbségeket az értékek szerint sorrendbe tett térségek szomszédos adatai között. Ez alapján előállt Olaszország makroregionális tagolódásának háromféle verziója (1. ábra).

Az első szépen kirajzolta azt a zonalitást, amit vártunk: a fejlett Észak- és az elmaradott Dél-Olaszország elválását. Észak-Olaszország itt egyet jelent a tradicionális Északkelet és az újonnan felzárkózott Északnyugat és Közép-Olaszország régióival, valamint Lazióval. A második térképen az egy kategóriába került térségek térbeli összekapcsolódása már nem annyira szabályos és a zonalitás is részben eltűnik, de a földrajzi szomszédosság viszont megmarad. Itt már nem lehet egyszerű földrajzi modellt alkotni, részben nevesíteni kell a régiókat, ha a fejlett, az átlagos és az elmaradott térségekről akarunk beszélni. A harmadik térképen a másodikhoz képest Dél-Olaszország bontódik tovább a „szegények között a koldusok” mintájára. A földrajzi modellünk egyszerűsége még inkább eltűnik, már a „régiók felsorolásának” világában járunk.

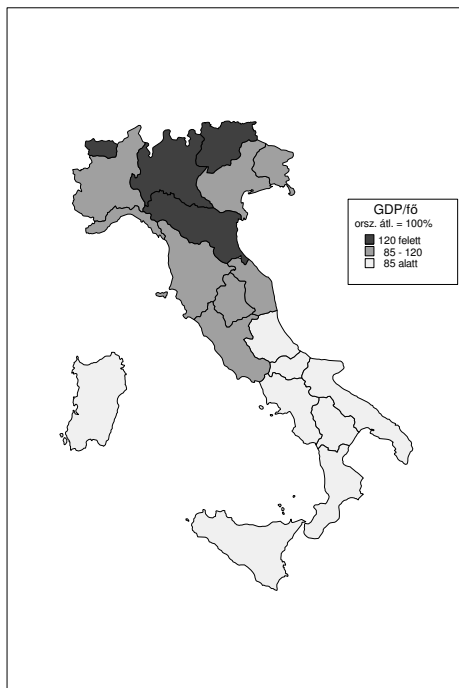
Variálhatjuk is a kategóriahatárokat, hiszen minden térkép a valóságot tükrözi, csak más és más oldalát. Célunk a zonalitás felé való törekvés, a modell egyszerűsítése. A dualitásnál szabályosabb lesz a megoszlás, ha a kategóriahatárt megváltoztatjuk, s így Liguriát, Laziot és Toscanát átsoroljuk Dél-Olaszországhoz (2. ábra). (A jelmagyarázat azonban árulkodik arról, hogy elég szoros a határvonal, azaz egymáshoz közeli értékekkel rendelkező térségeket választottunk el.) Ezzel a fejlett makrotérséget szűkítettük, de így határozottabb lett a zonalitás.

A hármas osztatnál némi kategóriamódosítással modellesítettük a jelenséget, amivel Észak-Olaszország szabályosabb lett (úgy mint az előbb), a dualitási térképhez képest pedig tovább osztottuk az elmaradott területeket, melynek eredményeként Észak- és Dél-Olaszország mellett Közép-Olaszország is megjelent, s így az elmaradottságot is délebbre „szorítottuk” az előző hármasságot prezentáló térképhez viszonyítva. A négyes osztatnál a „modellesítés” jegyében ragaszkodtunk a szabályos hármas osztathoz, csak az átlagos kategóriát bontottuk fel úgy, hogy Közép-Olaszországban „Nyugat-Kelet” ellentétet mutattunk ki (Szardíniát viszont így át kellett sorolni az elmaradottakhoz).

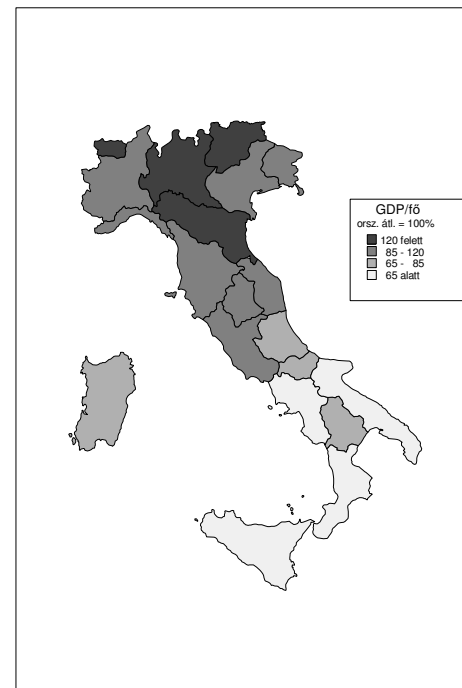
A két ábrán (hat térképen) fellelhető különbségek a csoportosítás kikerülhetetlen szubjektivitását tükrözik, hiszen minden térképen ugyanazon adatsort szemléltettük, csak más kategóriákkal.

Kettős osztat

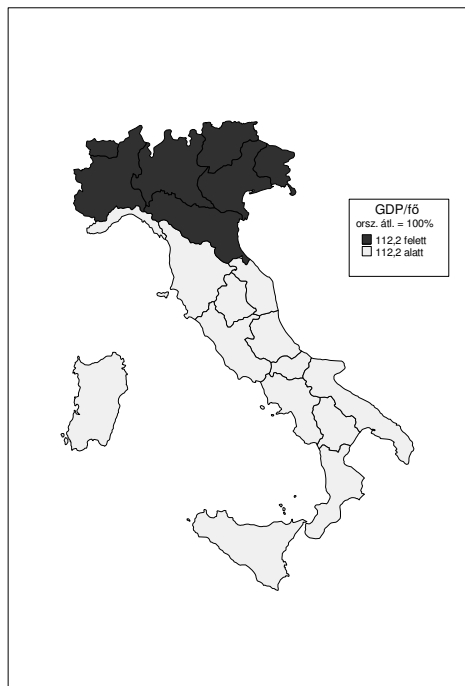

Hármas osztat

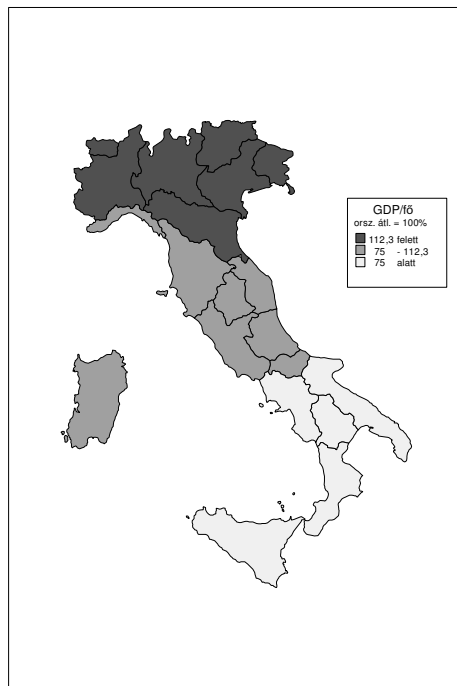

Négyes osztat

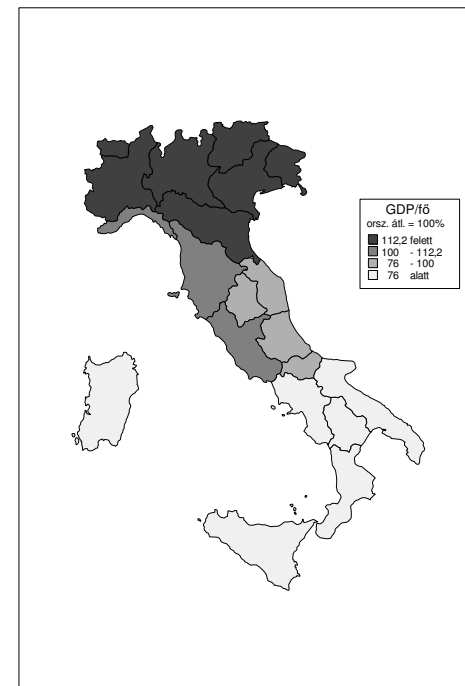
1. ábra: A fejlettség makroregionális tagozódása Olaszországban (1998)

Kettős osztat

Hármas osztat

Négyes osztat

2. ábra: A fejlettség makroregionális tagozódása Olaszországban (1998) - második verzió

A következő lépésben több időpontra kiszámítottuk az egy főre jutó GDP regionális egyenlőtlenségének nagyságát a relatív szórás mutatójával (1977-ig a számítás rendelkezésre állt Nemes Nagy J. (1987) révén) (3. ábra). Az ábráról leolvasható, hogy az 1950-es évekig az egyenlőtlenség fokozódott, és a térségek közötti fejlettségbeli különbségek – a vizsgált időtávon belül – maximumukra értek. A II. világháborút követően beköszöntött „olasz csoda” periódusában (1950–1963) az ipari termelés megkétszereződött, s az ágazat megerősödése jótékony hatást gyakorolt az egész gazdasági életre (Sárfalvi B. – Szabó P. 2000). Azonban ez a gyorsütemű fejlődés döntően északnyugatra korlátozódott, Dél-Olaszország alig lépett előre. Az 1960-as években ismét térben kiegyenlítettebbé vált a fejlődés. Azt ezt követő időszakban „a szórásadatokban tapasztalható kiegyenlítődési vonal – amely a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején a recesszió hatására megtört – kifejezetten nem a „Mezzogiorno” előrelépésének, hanem jóval inkább a középső országrész ... felzárkózásának, és Észak „lefelé nivellálódásának” következménye.” (Nemes Nagy J. 1987, p. 60). A többi kiszámított érték alapján láthatjuk, hogy a regionális differenciáltság mértéke azóta sem változott érdemben, tehát továbbra is fennáll a – más országoknál tapasztalt számértékekhez viszonyítva – jelentősnek mondható területi egyenlőtlenség. A regionális adatsorokat nézve ezt a „változatlanyságot” azzal magyarázhatjuk, hogy miközben egyre több „harmadik olaszországi” régió küzdi fel magát az élbolyba (Trentino-Alto Adige, Emilia-Romagna), addig az élmezőny egyes régiói visszaestek (Piemonte, Liguria), a déli régiók pedig tartják relatív elmaradottságukat. Nem szabad azonban megfélekednünk arról, hogy ez utóbbiak esetében már az is nagy eredmény, hogy nem szakadnak le a fejlődés vonaláról, hiszen tény, hogy egy harminc évvel ezelőtti és a mai Szicília között jelentős különbségek vannak. Más egyenlőtlenségi mutatót, a Hoover-indexet alkalmazva (1985–1996) szintén kiderül, hogy „habár Piemonte, Liguria, valamint Toscana régióknak a GDP-ből való részesedése számottevően csökkent, de ez nem a déli területek, hanem a diamikusan fejlődő „Harmadik Olaszország”, leginkább Veneto, Trentino-Alto Adige és Lazio régiók javára történt. Ráadásul a déli régióknak az ország GDP-jéből való részesedése csökkent, amit tetéző, hogy a térségeknek a népességből való részesedése viszont kismértékben még emelkedett is” (Sárfalvi B. – Szabó P. 2000, p. 353.).

3. ábra: A fejlettség regionális egyenlőtlenségének időbeli változása Olaszországban (I.)
(az egy főre jutó GDP relatív szórása)

Forrás: saját szerkesztés Nemes Nagy J. 1984 és Eurostat adatok alapján

Az egyenlőtlenség nagyságának további boncolgatásánál visszakanyarodunk a makroregionális tagoltság, konkrétan a dualitás problematikájához. Újabb számításokat végeztünk, mivel arra voltunk kíváncsiak, hogy a dualitás miként változott. Ehhez stílszerűen a Duál-mutatót (vagy más néven az Élhető-Frigyes indexet) alkalmaztuk:

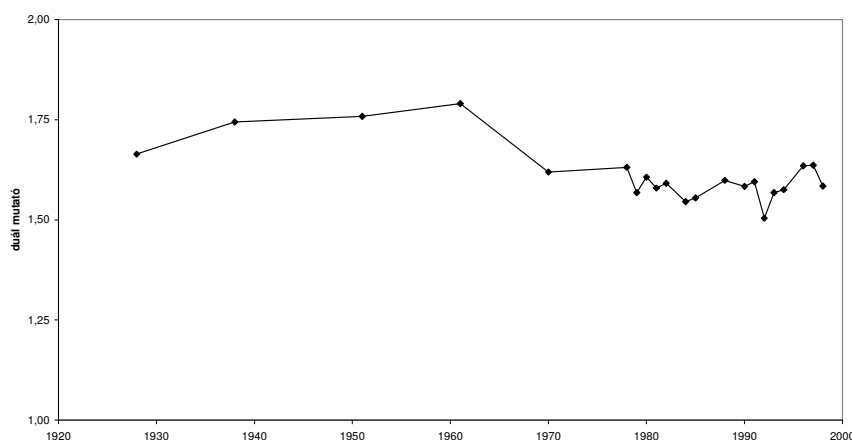
$$D = \frac{y_m}{y_a}$$

y_m = az y -nél nagyobb y_i értékek átlaga; y_a = az y -nél nem nagyobb y_i értékek átlaga
 y_i = fajlagos mutató (esetünkben a GDP/fő); y = y_i átlaga;

Ez a területi egyenlőtlenségi mutató ideális ahhoz, hogy a kettősséget vizsgáljuk, vagyis esetünkben azt, hogy a fejlett térségek és az elmaradott térségek csoportjai hogyan viszonyulnak egymáshoz. Minél nagyobb a mutató értéke, annál nagyobb a szakadék a „gazdagok” és a „szegények” között (4. ábra). A vonal által kirajzolt tendencia hasonlít a relatív szórásnál feltárt folyamatra. A vizsgált időintervallumban az ötvenes illetve a hatvanas évek elején volt a legnagyobb az elkülönülés két makrotérség között (1961-ben hét régió volt az átlag felett, közülük négy az országos átlag 140%-át meghaladó értékkel). Ezt követően

enyhült a megosztottság, és a nyolcvanas évek óta – eltekintve a módszer hibájából eredő kisebb kilengéseknek¹ – nincs érdemi változás (1998-ban tíz térség volt az átlag felett, közülük csak kettő – Lombardia és Trentino-Alto Adige – haladta meg az országos átlag 130%-át).

4. ábra: A fejlettség regionális egyenlőtlenségének időbeli változása Olaszországban (II.)
(az egy főre jutó GDP duál-mutatója)

Forrás: saját számítás *Nemes Nagy J. 1984* és Eurostat adatok alapján

Ez az eredmény azonban csak félsiker volt számunkra, mivel a mutató a dualitás tényét méri, nem a dualitás térszerkezetét. Más módszerhez folyamodtunk. A régiókat a kétdimenziós térben egy-egy pontként lokalizáltuk, oly módon, hogy a régió közigazgatási központját vettük a régiót reprezentáló pontnak, majd kiszámítottuk ennek koordinátáit². Jogos észrevétel lehet, hogy ez a pont nem a régió geometriai középpontjával azonos. Ez Olaszország esetén Szardíniánál (Cagliari) és Friuli-Venezia Giuliánál (Trieszt) jelentkezik szembeötlően (a két város a régió határán fekszik), ami kis mértékben torzíthatja az eredményeket. Azonban, ha belegondolunk abba, hogy egy térségben általában a nagyvárosban állítják elő a GDP számottevő hányadát, akkor már nem is annyira

¹ A módszernél a húsz egység kevés, mivel vannak térségek, melyek az átlag körüli értékekkel rendelkeznek, és egyik évről a másikra hol az egyik (átlag feletti), hol a másik (átlag alatti) csoporthoz tartoznak, annak átlagértékét befolyásolva. Emiatt van, hogy nagyobb kilengéseket tapasztaltunk az index értékében, s így nem bocsátkoztunk az 1980-90-es évek egyes indexértékbeli különbségeinek elemzésébe, hanem csak a hosszabb időtávon megfigyelhető tendenciát néztük.

² Originának a „lap bal alsó sarkát” jelöltük ki és a lap széle párhuzamos volt a szélességi körrel.

problematikus, hogy a székhelyek lettek a régiók képviselői. Másrészt itt sem a konkrét számértékek „tizedes” boncolgatására helyeztük a hangsúlyt, hanem a nagyságrendváltozásokra.

Megvizsgáltuk, hogy mekkorák az egyes években az átlag feletti illetve az átlag alatti térségek átlagos földrajzi koordinátáinak távolsága (koordinátarendszerünkben egy egység 30 km-nek felelt meg)³ (3. táblázat).

3. táblázat: A dualitás térszerkezetének időbeli változása Olaszországban

	1928	1938	1951	1961	1970	1980	1990	1997	1998
távolság	6,39	6,39	6,28	6,28	5,49	7,11	7,19	7,19	7,01

A kapott eredmények alapján megállapíthatjuk, hogy a dualitás térszerkezete a hetvenes évekig egyre gyengébb lett (csökkent a két makrotérség közötti távolság), ám a többször emlegetett, ominózus hetvenes évek változást hoztak, megfordult a tendencia, azaz szabályosabbá kezdett válni a térszerkezet⁴. Ez annak tudható be, hogy míg a hetvenes éveket megelőzően az északkeleti régiók közül több az átlag alatt volt, addig napjainkra nagyjából felzárkóztak a tradicionálisan fejlett északnyugati térségekhez (az átlag fölé kerültek), Észak-Olaszország egységesebbé vált, és így határozottabb lett a térbeli elkülönülése és Dél-Olaszországtól⁵. A „merjünk nagyot mondani” szellemében ez azt jelenti, hogy a fejlettség szempontjából igazából csak az utolsó negyedszázadra – mikor már elvetésén medítálunk – vált szemléletessé az Észak-Dél dualitás, mint földrajzi modell (!).

Mint fentebb említettük – a korlátokat figyelembe véve – tettünk egy kísérletet a társadalmi-gazdasági térbeli megosztottság (talán dualizmus?) komplexebb jelenségének feltárására is. Ehhez módszerként a klaszter-analízist választottuk. A módszer lehetőséget nyújt arra, hogy nem egy vagy két, hanem egyszerre több mutató szerint csoportosítsuk a térségeket. Az így előálló egy-egy klaszterben azok a térségek jelennek meg, melyek az

³ Ezt a közelítést úgyis elvégezhetnénk, hogy minden évre készítünk egy dualitási térképet és vizuálisan összehasonlítjuk, hogy az egyes években hogyan oszlik el térben a kettősség. Itt azonban számszerűsítjük a problémát.

⁴ A módszer alkalmazásánál természetesen nem elég a távolság ismerete, a kapott koordináták elhelyezkedését kell figyelembe venni az irány szerinti megosztottság feltárásához.

⁵ Természetesen van némi ingadozás az értékekben, de ez csak annak köszönhető – a módszer hibájából eredően –, hogy egy-egy térség éveken át az átlag körül ingadozott, hol alá, hol fölé ment.

összes mutatót figyelembe véve a legközelebb állnak egymáshoz⁶. Ennél a módszernél is a húsz egység igazából kevés, pontosabban korrektebb eredményeket kapunk nagyobb elemszámnál. Ráadásul az elemszám felére (tíz) korlátozódik a bevonható mutatók száma. Ez a tény arra a problémára hívta fel a figyelmet, hogy nem lehet a dualizmust esetünkben komplex jelenségként vizsgálni, mivel a szubjektivitás netovábbja, hogy a társadalom-gazdaság egészét tíz mutatóval reprezentáljuk. Így három oldalát néztük meg az „életnek”: demográfia, gazdaság, életszínvonal-életkörülmények. Ebben az esetben is természetesen fennáll a mutatók szubjektív kiválogatásából eredő veszély, s így a valóság általunk generált képének megrajzolása, de talán csökkentettük a szubjektivitás fokát.

Az első jelenséghez kiválasztott tíz mutatóra⁷ elvégzett számítások alapján a következő megállapításokat tehetjük. Az első lépésben két klaszter alakult ki: külön vált a többi régiótól Liguria. Ez a térség demográfiai szempontból nagyon elüt a többitől, a tíz mutató közül hat esetében szélsőértékkel rendelkezik a régió⁸. Egy demográfiai krízis figyelhető meg: népessége már az 1970-es évektől, a klasszikus ipar válságától kezdődően folyamatosan csökkent (kifejezetten a nagyvárosokban: Genova, Savona, La Spezia). Jelentős számú aktív népesség vándorolt el a térségből, amivel együtt járt egy elönytelen korszerkezet kialakulása (*Portrait of the regions, 1993*). A térség megsínylette a hagyományos iparágakra épülő gazdaságának hanyatlását, fejlettségi szempontból korábbi előnyös pozíciójából mára a középmezőnybe süllyedt.

A második lépésben, három klaszter kérvésénél a Ligurián kívüli 19 térség két csoportba oszlott, méghozzá oly módon, hogy szépen elvált az északi és a déli országrész:

1. klaszter: Liguria

⁶ A módszer érzékeny az egyes mutatók kiugró értékeire, így gyakorta előfordul, hogy egy térség kerül egy klaszterbe, míg a többi térség a másikba. Másik jellegzetessége, hogy mivel mi választhatjuk meg a klaszterszámot, így nem minden esetben állnak elő „igazi” klaszterek, mivel minden elem besorolódik valahova, s így „távoleső” térségek is egy csoportba kerülhetnek. Azonban ez, ismerve a térségek társadalmi-gazdasági jellemzője (jellemzői) alapján történő csoportosítás nehézségét, és ezek szubjektivitását (ritka a térségek határozott elkülönülése, csoportokra válása) nem jelenti a módszer hibáját.

⁷ Népsűrűség (1998), 1000 férfira jutó nők száma (1997), 15 év alattiak aránya a népességen belül (1998), 65 év feletti aránya a népességen belül (1998), Népeségváltozás (1989-1998), Nettó migráció (1998), Halálozási ráta (1997), Születési ráta (1998), Csecsemőhalandóság (1998), Aktivitási ráta (2000)

⁸ maximum: 1000 férfira jutó nők száma, 65 év feletti aránya a népességen belül, Halálozási ráta, Népeségcsökkenés; minimum: 15 év alattiak aránya a népességen belül, Születési ráta.

2. klaszter: Piemonte, Valle d’Aosta, Lombardia, Trentino-Alto Adige, Friuli-Venezia Giulia, Veneto, Emilia-Romagna, Toscana, Umbria, Marche, Lazio

3. klaszter: Abruzzo, Molise, Campania, Puglia, Basilicata, Calabria, Szicília, Szardínia

Úgy tűnik, hogy a dualizmus fogalma demográfiai oldalról helytálló, a választott mutatóink szerint létezik egy megosztottság Észak és Dél között. Érdekes többletinformációkat kaptunk, amikor a tíz mutatóból egyet-egy elhagyva is elvégeztük a számításokat. A tíz esetből ötször az eredeti beosztás maradt meg, ötször azonban megváltozott, de mindig ugyanolyan módon: Abruzzo és Molise az északi országrészhez sorolódott. Ez egyrészt azokat a korábban leírt besorolási különbségeket indokolja, melyek a két régiót hol északinak, hol délinek tekintik, másrészt a konkrét határvonal meghúzásának szubjektív jellegét domborítja ki (nincs éles határvonal a két országrész között).

A második vizsgált jelenségünk a gazdaság állapota volt. A három közül talán ez a legszubjektívebb oldal: mit válasszunk mutatóknak? (Persze tovább lehetne bontani a kategóriát mezőgazdaságra, iparra, infrastruktúrára, szolgáltatásra stb., de akkor elindulnánk az „ágazati” vizsgálat irányába, és ez nem volt célunk.) A válogatás után fennmaradt tíz mutatóval⁹ megpróbáltuk lefedni a lefedhetetlent. A két klaszter kérésénél Valle d’Aosta és Trentino-Alto Adige különült el a többi térségtől. Az előbbi régió több szempontból egyedi: az ország ÉNy-i csücskében meghúzódó térség a legkisebb méretű és népességű, extrém alacsony népsűrűség, magas aktivitási ráta, fiatalos korszerkezet jellemzi. Hegyvidéki tájról van szó, alacsony településsűrűséggel, közlekedési szempontból feltáratlan térségekkel, nehezen kiépített infrastruktúrával, és a természetföldrajzi adottságokhoz kapcsolódó gazdasági jellemzőkkel (tejelő szarvasmarhatartás, jelentős turisztikai bevételek, felhagyott bányászat, nagy számú, vegyes profilú kis- és középvállalkozás stb.) (*Portrait of the regions, 1993, Sárfalvi B. – Szabó P. 2000*). Azonban a kedvezőtlennek tűnő természeti adottságok ellenére 1998-ban a harmadik legfejlettebb régió volt az országban. A tízből három mutatója jelez szélsőértéket: magas a beruházás, de alacsony a K+F aránya a GDP-hez képest, és nincs villamosított vasútvonala. Jellegzetessége még, hogy a francia szomszédságból eredően jelentős számú a francia kisebbség.

⁹ Munkanélküliségi ráta (2000), Részmunkaidőben foglalkoztatottak aránya (1999), Ipari foglalkoztatottak aránya (1999), Mezőgazdasági értéktermelés növekedése (1987–1997), Egy főre jutó bruttó állóeszköz-állomány (1998), Beruházás a GDP arányában (1995), Export a GDP arányában (1996), K+F a GDP arányában (1997), Autópálya-sűrűség (1995), Villamosított vasútvonal aránya (1998)

Sok hasonlóság figyelhető meg Olaszország másik hegyvidékeinek titulálható régiójával, Trentino-Alto Adigével (a hasonlóság mellett szól, hogy az első vizsgált jelenségnél (demográfia) ha négy klasztert kértünk, akkor e két régiót emelte ki az északiak táborából). A régióban az Alpok, néhol 3000 méter fölé emelkedő csúcaival uralja a tájat. Kiemelkedő a télen-nyáron érvényesülő turisztikai vonzerejére épülő szolgáltatási infrastruktúrája, és az ezekből származó bevételek. Fő gazdasági jellegzetessége – Valle d’Aosta-hoz hasonlóan – a specializált mezőgazdaság (szarvasmarha illetve itt a gyümölcs is), a sokoldalú, részben a térség adottságaihoz igazodó ipar (vízerőművek, fa- és bútoripar, mezőgazdasági és elektromosgép-gyártás stb.). A régió egyedisége, hogy két autonóm megyéből, Trento-ból és Bolzano-ból áll (Bolzano Dél-Tirol része volt, közel 300 ezer német anyanyelvű (osztrák) kisebbség él itt) (*Portrait of the regions, 1993, Sárfalvi B. – Szabó P. 2000*). A tíz mutató esetében kiugró értéket a minimális munkanélküliség jelent, de nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ha az egy főre jutó GDP-t nézzük, akkor – Lombardiát megelőzve – az ország legfejlettebb régiójáról van szó. A két hegyvidéki régió tehát elkülönül a többi térségtől.

Ha három klasztert kértünk, akkor a tizenhét megmaradt régióból Liguria és Lazio vált ki külön csoportot alkotva. Azonban ha négy klasztert kértünk, akkor szétvált a két régió külön kategóriát alkotva. Liguriáról már volt szó a demográfiai vizsgálatnál, ez az eredmény kiemeli, hogy több szempontból is eltérő jellemzői vannak ennek a térségnek Olaszországban. A Genovai-öböl partjához simuló, extrém alakú régió (335 km partvonal, 22 km-es átlagszélesség) a fejlettség szempontjából sokáig az élmezőnyben volt, majd a hetvenes években a tengerpartokhoz kötődő klasszikus iparágak (hajógyártás, kikötői vaskohászat stb.) krízisét megélve hátrébb csúszott a fejlettségi rangsorban, ám a nyolcvanas évek óta – köszönhetően az iparágak modernizálódásának és diverzifikálódásának, valamint a szolgáltató ágazatok előretörésének – tartja középmezőnyben elfoglalt, országos átlag feletti helyzetét (*Portrait of the regions, 1993, Sárfalvi B. – Szabó P. 2000*). Egyedi gazdasági struktúráját azonban különleges „alakjának” is köszönheti, mely megnyilvánul például a magas urbanizáltságában, infrastrukturális ellátottságában (a tíz mutató alapján kiugróan magas az autópálya-sűrűség, valamint a villamosított vasútvonalak aránya)

A Tirrén-tenger partján fekvő fővárosi régió, Lazio szintén sok jellemvonásában eltér a többi régiótól. Fejlettsége alapján északhoz tartozik, amit az „örök váronak”, a turisták milliói által látogatott Rómának köszönhet. Róma azonban más, mint a legtöbb főváros Európában. A város az ország politikai, kulturális, oktatási, kutatási, de nem gazdasági központja: Milánó megelőzi a városok gazdasági versenyében (*Sárfalvi B. – Szabó P. 2000*).

Ezt támasztja alá, hogy a régiónál a választott mutatók közül kettőben szélsőértéket tapasztalunk: az egy főre jutó bruttó állóeszközállományban a legkisebb, a K+F aránya a GDP-hez viszonyítva viszont a legnagyobb értéket mutatja.

Sajnos a sok egyediség miatt az öt klaszteres verziót is meg kellett néznünk:

1. klaszter: Valle d’Aosta, Trentino-Alto Adige
2. klaszter: Liguria
3. klaszter: Lazio
4. klaszter: Piemonte, Lombardia, Veneto, Friuli-Venezia Giulia, Emilia-Romagna, Toscana, Marche, Abruzzo
5. klaszter: Umbria, Molise, Campania, Puglia, Basilicata, Calabria, Szicília, Szardínia

Ezen csoportosítás – az egyedi adottságú régiókat mellőzve – a demográfiai oldalhoz hasonlóan ismét az Észak-Dél megosztottságot rajzolta ki, egyedül Umbria került át a déliek táborába. Azaz, ha gazdasági oldalról közelítünk a kérdéshez – a szubjektív elfogadása mellett – ismét csak eljutunk a dualizmus jelenségéig. Ha egy-egy mutatót elhagyunk az analízis során a tíz jelzőszám közül háromszor történik módosulás¹⁰, de mindegyik esetben a végén kirajzolódik a térbeli kettősség.

A harmadik vizsgált jelenséget az életszínvonal-életkörülmények elemei alkotják. A kiválasztott tíz mutatónál¹¹ kapott eredményeknél ismét a földrajzi térbeli megosztottságot figyelhettük meg. A két klaszteres verziónál Valle d’Aosta és Trentino-Alto Adige vált el a többi térségtől külön csoportot alkotva (mint előbb is láttuk, van abban igazság, hogy „más az élet a hegyekben”). Azonban a két térség közötti hasonlóság itt relatív, mivel ha három klasztert kértünk le, akkor különvált a két régió, miközben a többi tizenhét régió egyben maradt. A négy klaszteres verziónál azonban már megjelent a várva várt makroregionális tagozódás:

¹⁰ A részmunkaidős foglalkoztatottak arányának elhagyása esetén Valle d’Aosta, Trentino-Alto Adige, Lazio jelenik meg külön-külön egységként, valamint Molise és a többi déli térség válik el az északabbi társaitól. A munkanélküliségi ráta elhagyásánál csak annyi különbség van, hogy Liguria külön egységként jelenik meg. A mezőgazdasági értéktermelés növekedésének mutatóját elhagyva a fentebbi besorolások jelennek meg, csak Umbria sorolódik át az északiakhoz.

¹¹ 100 lakosra jutó személygépkocsik száma (1998), 100 lakosra jutó telefonvonalak száma (1997), Egy lakosra jutó elektromosáram fogyasztás (1997), 1000 lakosra jutó orvosok száma (1998), 100 lakosra jutó kórházi ágyak száma (1998), Felsőoktatásban tanulók aránya a korosztályhoz viszonyítva (1998), 1000 lakosra jutó nonprofit szervezetek száma (1999), 100 lakosra jutó színház és operajegyek száma (1998), 10 000 lakosra jutó közúti halálesetek száma (1998), 10 000 lakosra jutó erőszakos bűncselekmények száma (1998)

1. klaszter: Valle d’Aosta
2. klaszter: Trentino-Alto Adige
3. klaszter: Piemonte, Liguria, Lombardia, Veneto, Friuli-Venezia Giulia, Emilia Romagna, Toscana, Umbria, Marche, Lazio, Abruzzo, Szardínia (!)
4. klaszter: Molise, Campania, Puglia, Basilicata, Calabria, Szicília.

Összességében tehát elmondható, hogy a korábban már kibukott – és jellemzett – két régió ismét kiemelkedik a körből, és mellette szépen kirajzolódik az északi és déli országrész közötti különbség, ismételten a dualizmus „vitatott határsávjában” meghúzott határvonallal. Hogy mennyire határozott az elkülönülés ezen jelenségnél, mi sem bizonyítja jobban, hogy egy-egy mutatót elhagyva a vizsgálatból nem változnak a felosztások.

A vizsgálat végén ki kell arra térnünk, hogy tanulmányunkban végig az Észak-Dél kérdésről írtunk, de ha a precíz földrajzi iránytartáshoz ragaszkodunk, akkor rögzítenünk kell, hogy Olaszország esetében igazából nem Észak-Dél dualitásról, hanem Északnyugat-Délkelet dualitásról van szó, mivel az ország fekvése ilyen irányú¹². Ezért, ha korreláltatjuk a térségek földrajzi pozícióját (a központok észak-déli, illetve nyugat-keleti koordinátáját) a fejlettséggel (egy főre jutó GDP), az a meglepő eredmény jön ki, hogy 1970-ig sokkal szorosabb volt a kapcsolat az olasz régiók fejlettsége és nyugat-keleti pozíciója, mint a fejlettség és az észak-déli fekvés között (4. táblázat) (a kapott eredmények ebben az időszakban mindkét dimenzióánál közepesen szoros kapcsolatot mutatnak).

4. táblázat: A korrelációs együttható értéke a földrajzi pozíciók és a fejlettség esetén Olaszország régióinál

	1928	1938	1951	1961	1970	1980	1990	1997	1998
Ny–K	0,77	0,78	0,78	0,83	0,80	0,78	0,69	0,66	0,69
É–D	0,69	0,70	0,73	0,75	0,82	0,89	0,93	0,94	0,94

A hetvenes évekig az ország fejlett magterülete Északnyugat-Olaszország volt, melynek fekvése szélsőségesen északnyugati, azaz ugyanazon hosszúsági körön dél felé haladva Szardínia szigetét leszámítva csak a hullámzó tengert találjuk. Később, az északkelet- és közép-olaszországi régiók (Harmadik Itália) felzárkózásával – melyek keletre fekszenek a

¹² Olaszországnál a legészakibb, legdélibb, legnyugatibb és legkeletibb pontok által meghatározható téglalapban maga az ország „átlóban” fekszik, így legkeletibb pontja délen, legnyugatibb pontja északon található.

magterületől – a nyugat-kelet dimenzió fokozatosan veszített jelentőségéből, de a kapcsolat a földrajzi pozíció és a fejlettség között még mindig számottevő, aminek oka, hogy az ország legelmaradottabb déli térségei a legkeletibb fekvésűek. Szembetűnő, hogy milyen szépen erősödött az észak-déli pozíció kapcsolata a fejlettséggel, és a korrelációs együttható értéke már a maximumérték határát súrolja. Azonban van egy térség ami a beteljesülést meg fogja akadályozni, Lazio régió. E régió az országos átlaghoz viszonyítva fejlett térség (és valószínűleg az is marad), de Olaszország középső részén (se nem délen, se nem északon) fekszik, így „elrontja” a kapcsolatot¹³.

Ez a számítás is alátámasztja, hogy ha Észak-Dél relációról beszélünk, akkor ezen irány szerinti dualitás inkább erősödött az elmúlt évtizedekben, mintsem csökkent volna. Emellett a másik állításunk sem alaptalan, mivel számításaink a nyugat-kelet pozíció „feltűnő szerepét” támasztják alá. Az észak-dél távolsághoz viszonyítva csekélyebb kiterjedésű a nyugat-kelet dimenzió, ami miatt gyakran mellőzzük szerepét, és ekkor valóban Északról és Délről beszélhetünk – ami az egyszerű földrajzi modellek alkalmazhatósága és megtanulhatósága miatt használandó is –, de nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ha elindulunk az Appennini-félszigeten délre, a „fejlettségi lejtőn” lefelé, valójában délkeletre haladunk.

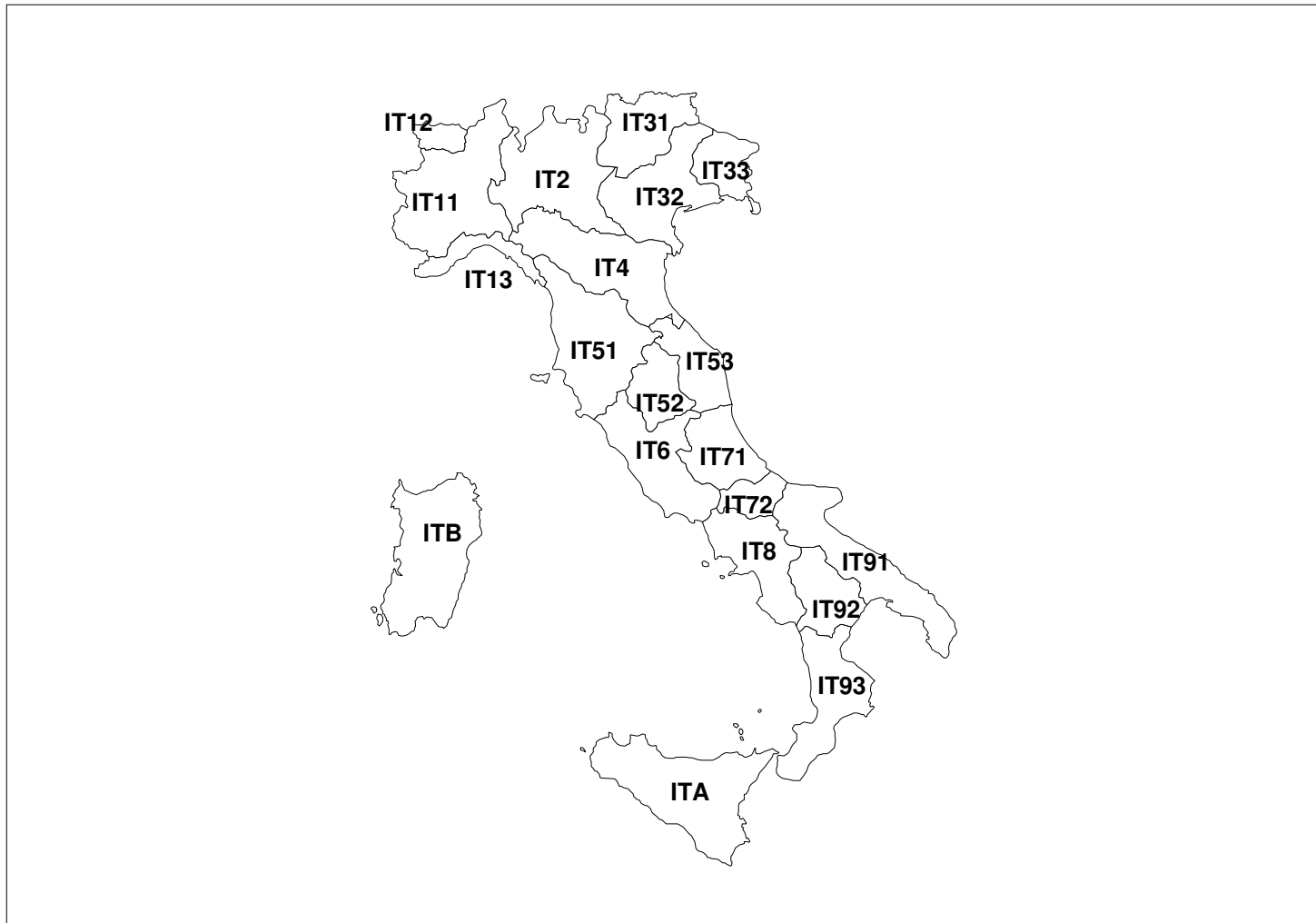
Irodalomjegyzék:

- Angeli, F. (1996) (ed.) *Italy today – social picture and trends, 1996*. CENSIS. Milano.
- Bakos László (1965) (szerk.): *Idegen szavak kéziszótára*. Terra Budapest, Budapest.
- Bán P. (1989) (szerk.) *Magyar történelmi fogalomtár I–II*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Barta Gy. (1989) Kisvállalkozások az ipari fejlődés alternatívája (Az olasz modell). *Földrajzi Értesítő* 1-2. pp. 137-146.
- Belussi, F. (1985) La localizzazione delle attività di R and S, dei servizi alle imprese, delle reti informatiche e della attività brevettuale delle imprese. *Archivio di studi urbani e regionali*. 23. pp. 81-152.

¹³ Ha lineáris regresszióval vizsgáljuk a két mutató (Észak-Dél pozíció, GDP/fő) kapcsolatát, akkor kiderül, hogy Lazio régió pontja található a legmesszebb a pontokra fektetett trendvonaltól, mégpedig „felfelé”, azaz az észak-déli pozíciójához képest jóval fejlettebb a térség.

- Cacioli, P. – Stoppa, A. (2000) *Italy in figures*. ISTAT, Roma.
- Conti, S. (1993) Mítosz és valóság: a kisvállalatok szerepe az olasz területi fejlődésben. In: Horváth Gy.: *Régiók és városok az olasz modernizációban*. MTA RKK, Pécs.
- Crystal, D. (1997) (szerk.) *Cambridge enciklopédia*. Maecenas Könyvek, Budapest.
- Fajth T. (1969) *Itália*. Panoráma, Budapest.
- Garrett, N. – Spencer, K. (1999) *Európai Unió földrajza*. Holnap Kiadó, Budapest.
- Hamilton I. (1999) A regionális politika összefüggései. In: *Regionális Tudományi Tanulmányok* 4. pp. 33-46.
- Herber A. – Martos I. – Moss L. –Tisza L. (1997) *Történelem 1789-től 1914-ig*. Reáltanoda Alapítvány, Budapest.
- Horváth Gy. (1993) *Régiók és városok az olasz modernizációban*. MTA RKK, Pécs.
- Horváth Gy. (1998) *Európai regionális politika*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
- Larousse enciklopédia* (1998). Akadémiai Kiadó, Budapest
- Nemes Nagy J. (1977) (szerk.) *Regionális gazdaságföldrajzi gyakorlatok*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Nemes Nagy J. (1984) Területi fejlettségi különbségek elemzése egyenlőtlenségi mutatók segítségével. In: Sikos T. T.: *Matematikai és statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei a területi kutatásokban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nemes Nagy J. (1987) *A regionális gazdasági fejlődés összehasonlító vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nemes Nagy J. (1998) *A tér a társadalomkutatásban*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Nemes Nagy J. – Szabó P. (2000) Regionális folyamatok, regionális fejlődés. In: Beluszky P. – Kovács Z. – Olessák D.: *A terület- és településfejlesztés kézikönyve*. CEBA Kiadó, Budapest.
- Pallas Nagy Lexikona* (1893-1897). Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt.
- Pap N. (1997) Dél-Európa politikai földrajza. In: Pap N. – Tóth J. (szerk.): *Európa politikai földrajza*. JPTE Kiadó, Pécs.
- Portrait of the regions – Volume 3*. (1993), Luxemburg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Probáld F. (1984) *Földrajz II. osztály*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Probáld F. (1994) *Regionális földrajz a középiskolák számára*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Probáld F. (2000) (szerk.) *Európa regionális földrajza*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.

- Sárfalvi B. – Szabó P. (2000) Olaszország. In: Probáld F. (szerk.): *Európa regionális földrajza*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- Soriani, S. (1993): Veneto régió: gondok és a jövő távlatai. In: Horváth Gy.: *Régiók és városok az olasz modernizációban*. MTA RKK, Pécs.
- Szegedi N. (1990) (szerk.) *A világ országai*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Szigeti Gy.-né (1976) (szerk.) *Filozófiai kislexikon*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Új Magyar Lexikon* (1961) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Wellner I. (1993) *Itália*. Panoráma, Budapest.

5. ábra: Olaszország regionális beosztása NUTS2

OLASZORSZÁG REGIONÁLIS BEOSZTÁSA NUTS2

IT71	Abruzzo
IT92	Basilicata
IT93	Calabria
IT8	Campania
IT4	Emilia-Romagna
IT33	Friuli-Venezia Giulia
IT6	Lazio
IT13	Liguria
IT2	Lombardia
IT53	Marche
IT72	Molise
IT11	Piemonte
IT91	Puglia
ITB	Sardegna
ITA	Sicilia
IT51	Toscana
IT31	Trentino-Alto Adige
IT52	Umbria
IT12	Valle d'Aosta
IT32	Veneto